

НАШІ ТАЙНИ

РОМАН¹

V

„ДЕВ'ЯНОСТО ШОСТА, ЕТАПНА“

„СМІРРРНА! СЛУШАААЙ МОЮ КОМАНДУ!“

Восени тисяча дев'ятсот шістнадцятого року ми почали наш передостанній — сьомий — клас.

Два роки! Ще тільки два роки — і край гімназистський недолі: ми розстібнемо вільно всі гудзики наших осточортілих гімназичних шинелей.

Сьомий та восьмий класи це, безперечно, найгірша пора гімназичного життя. Адже найважче доживати останні роки і дні неволі. Але сьомий та восьмий класи — це zarazom і найкраща пора гімназичного життя. Адже вони до кінця сповнені юнацьких пристрасних мрій про майбутнє. Стільки марінь! Стільки уявлень! Стільки здригань розхвильованого й зачарованого знадливою невідомістю юнацького серця! Випуск! Абітурієнтство! Університет! Синій кашкет з блакитною околичкою!

Ах, синій кашкет з блакитною околичкою! Чарівний, принадний і зрадливий символ повносочного життя, особистої самостійності та громадської дозрілості! Прекрасний поріг у брамі до розкішного і незнаного саду майбутності! Як мріяли ми тобою, синій кашкете з блакитною околичкою, надягаючи щодня вранці осточортілу гімназичну шивель разом з дванадцятьма її величезними й почварливими, нікельованими гудзиками.

А втім, восени дев'ятсот шістнадцятого року і сама реальність варта була наших юнацьких мрій. Тієї осені два

¹ Див. „Червоний шлях“, №№ 4, 5, 6, 7 за 1935 р.

старші класи прифронтових, неевакуйованих, гімназій були військовізовані.

Повідомлення про військовізацію ми дістали першого ж дня, зразу після переднавчального молебня. Нас повідомив сам Мопс і поздоровив з „высокой цесцью взяць в рлуки священное, кровью омытое и за сим доблестными победами прославленное, оружие великой русской арлмии“. Ми, звичайно, прокричали „ура“, але, треба признатися, на цей раз наше „ура“ було якесь різноголосе та невладне. Військовізація? Зброя? До рук? Нам? Що це? Призов до армії?.. Ми були схвильовані і розгублені.

Військовізація двох старших класів мала, як повідомив далі Мопс, дві мети. Поперше — дати нам допризовну військову підготовку, щоб на час призову, коли буде і в нас потреба „засцисцятць дороую, кровью иссекающею родину“, — ми були б цілком військово підготовлені. Подруге — підсилити місцевий гарнізон, що охороняє величезний прифронтовий, виключної стратегічної ваги комунікаційний пункт, сотнею „верных царю и оцеству, воспитанных в гарием патриотицеском духе молодых солдат“. Такі були інтереси нашої вітчизни. Такі були інтереси фронту. Віднині, від шістнадцятого серпня шістнадцятого року, ми — сотня юнаків, від шістнадцяти до дев'ятнадцяти років віком, сьомий та восьмий клас Н-ської класичної гімназії міністерства народної освіти, залічувалися першим і другим взводом дев'яносто шостої етапної роти.

Директор стояв на порозі нашої невеличкої рекреаційної зали, яка служила нам одночасно і за „похідну“ гімназичну церкву, і за прохідний коридор, і за одну з класних кімнат. Він був не в гаптованому мундирі, а в звичайній чиновницькій тужурці, без наполеонівської трикутки, і навіть на руках не мав білих рукавичок. Здавалося, він навіть зробився менший проти себе самого, як саме тісне приміщення жіночої гімназії проти колишнього нашого. За порогом, позаду директорової спини, невиразно туманіла якась сірувато-зеленава постать. Кінчивши своє повідомлення, Мопс відступив крок убік і з своєю звичайною театральною величавістю кинув рукою на поріг:

— Вот. Цесць имею представиць, ваш ротный командир, герой и инвалид войны, за сим кавалер ордена святого Георгия, стабс-капитан Дерев'янку. Просу любить и залаować!

Штабс-капітан Дерев'янку був вайлуватий солдафон з лінивими очима й обвислими донизу обсмоктаними рудими вусами. Вся його військова амуніція розбовтано звисала з плечей поверх мішкватого офіцерського кітеля. Штабс-капітан Дерев'янку ступив через поріг і неголосно, закашлявши й подавившись вусом, привітався:

— Здрасте, гаспада гімназисти!

— Здрасте... здоров-жлам... наше поважання... — невлад і непевно відгукнулося кілька голосів.

Штабс-капітан Дерев'янка подавився другим вусом і трохи почервонів:

— Ну, отвечать ротному командиру мы научимся опосля, а теперича давайте построимся. Умеете?

— Звичайно! Щоб-пак! — дещо ображено відгукнулися ми. Три ж роки ми були в „потешних“ і три роки нам викладав гімнастику поручик Бакрадзе.

— Тогда пожалуйста, попрошу отцюдова!

Штабс-капітан Дерев'янка трохи соромився. Видно було, що в такім освіченім і високім товаристві, як гімназисти старших класів, йому доводилося бути вперше. Він намагався висловлюватися „вольною“ мовою, але це йому погано вдавалося. Підпрапорщик Дерев'янка дійшов капітанського чину вже за часів війни.

Ми вистроїлися вздовж стіни й затихли. Штабс-капітан Дерев'янка ліниво й незграбно пройшовся по залі, нудно позираючи повз наші голови у вікно. Його рудуваті козацькі вуса ворухилися невпинно, немов там вовтузилася комахня. Дійшовши лівого флангу, штабс-капітан Дерев'янка враз дзвінко клацнув закаблуками й моторно обернувся „кругом“. Чорт забирай, але це був вже не він! Де поділася ота лінкуватість, вайлуватість і незграбність? Ноги штабс-капітана пружинили, плечі розвернулися, очі розкидали іскри, навіть кітель рівно й чепурно облягав його дебелий і мужній, дарма що й опасистий, торс. Ми не встигли кліпнути очима, як на місці вайлуватого зауряд-чиновника стояв вже бравий служака-муштровик, молодецьки підкручуючи бравий вус.

— Гаспадагімназисти! — скрикнув не своїм голосом штабс-капітан Дерев'янка. Це був прекрасний, металевого тембру голос ротного командира. Ми насторожилися.

— Смірнаааа! — зарепетував раптом ротний командир.

Серця наші спинилися, кров стекла з облич, шкіра похолола і м'язи скорчило. Але якась невідома, таємнича, надприродна, прихована від стороннього, та і власного, відчуття сила раптом ударила нас зсередини, випростувала, напружила, приклеїла руки до боків, дригнула коліньми й клацнула закаблуками — точнісінько, як ото щойно зробив сам штабс-капітан Дерев'янка. Ми витяглися і зацікавили струнко.

Коротка й непомітна посмішка ковзнула під бравим вусом капітана. Капітан був задоволений. Він не марно два з половиною роки готував унтер-офіцерів по учбових командах. Будуть ще солдати для доблесної руської армії! Ми робили струнко не гірше від юнкерів імператорської військової школи.

— Слууушшааайй мою команду! З пра-ва-ва фланку на пер-торой расчі-тайсь!

Немов старші, дійшли, порубані вояки, ми притьмом кидали головами ліворуч і оскаженіло, як недорізані, кричали на пухо сусідові свій номер. Нас було близько ста, і ні один з нас не помилився. Капітанові вуса лізли вгору від неприхованого задоволення. Мопсова морда сяяла батьківською, щасливою і заслиненою гордістю, немовбито саме він і навчив нас цієї прекрасної військової муштри. З усіх класних дверей довкола визирали цікаві й заздрісні фізіономії наших молодших колег.

— Ряди здвой!.. Ать - два!

Ми виконали перестроювання бездоганно.

— Сомкнісь!.. Смірна!.. Молодці!

— Рад - старат - ваш - скородь!

Нашій відповіді могла б позаздрити навіть зведена рота гвардійських вольноп'юрів. Штабс-капітан Дерев'янка обернувся до директора і чемно до нього відкозиряв. Директор передавав йому достойно вихованих юнаків. Мопсова морда повсім потопла в щасливих зморшках і радісній слині. Навіть спіннулося його праве плече — правій руці закортіло відкозиряти теж на капітанову пошану.

— Вольна!..

Ми стали „вольно“, і штабс-капітан Дерев'янка коротко поінформував нас, яким чином буде здійснюватися наша військовизація. Через те, що нам треба було докінчувати нашу гімназичну науку, нам, отже, дозволялося в казармі не жити. Ми мали приходити туди лише на навчання: муштра, маршировка, гімнастика, рукопашний бій, гвинтівка, граната, ручні прийоми, стрільба, караул. А також і словесність: устами польової і внутрішньої служби. Все це мало відбуватися щодня, окрім неділь та церковних свят і царських те-воіменитств.

— Смірна!

Штабс-капітан Дерев'янка вистроїв нас по чотири і вивів у двір. Ми мали негайно ж строем пройти до роти й дістати гвинтівки. Кожний діставав за номером гвинтівку, яку і мав розбирати, чистити, доглядати. На ніч їх ставили в козли і лишали в роті під охороною бородатих ополченців, наших віднині колег.

Ми йшли, скося поглядаючи на нашого ротного командира і стиха перемовляючися збудженими, схвильованими словами. Штабс-капітан Дерев'янка йшов позаду нас, виструнчений, бадьорий і грізний. Мопс топтався довкола, забігаючи то з правого, то з лівого боку. Він посміхався і все жував своїми заслиненними губами. Ми позирали на нього зверху, з погордою і презирством. Ми ж ішли, щоб дістати гвинтівки, справжні гвинтівки, щоб стати військовими, щоб, може, вмерти героями за „веру, царя и отечество“, а він... Що ж він? Він залишався собі якимсь там директором гімназії.

Віднині нашим начальником був наш ротний командир, герой і інвалід війни та кавалер ордена святого Георгія, штабс-капітан Дерев'янка. Директор Мопс залишався при ньому в ролі фельдфебеля при унтерах Вахмістрі та Пілі...

В роті приміщення третього взводу вже чекало на нас. Залізні солдатські ліжка, на яких нам не треба було спати, були відсунуті попід самі стіни. Тепер солдатський дортуар виглядав немов величезна зала. Її асфальтова долівка була чисто вимита й побризкана карболкою. Величезний портрет „государя імператора Ніколая Александровича“ висів на стіні якраз проти вхідних дверей. В другому кутку висіла таких же розмірів ікона Георгія-победоносця із списом та драконом під ногами. Маленька зеленавого скла лампадка невга-симо тріпотіла вогником перед нею. В широкому проході між ліжками стояли і лежали різні гімнастичні та учбові причандали: турнік, паралелі, кобила, козел, кілька великих рам з почепленими до них напхатими соломою мішками. Ці мішки ми будемо колоти, немов живі німецькі животи.

Окремо, під стіною, в козлах, стояли чорні японські карабіни з пригвинченими широкими шабле-багнетами. Серця наші тріпонулися. Господи! Це ж, дійсно, були справжні-сінькі гвинтівки! Значить, це безперечний факт. Ми — також справжнісінькі військові.

Вітька Воропаєв, який два роки тому так шкодував, що не встигне повоювати, взяв крайню гвинтівку й обережно відсунув її замок. З замка назустріч йому блиснуло мідяно-сталеве тільце патрона. Патрон був начинений, бойовий. Значить, факт. І це був дивний факт. Адже в газетах стільки писалося, що на фронті бракує і патронів і гвинтівок!..

Закінчивши процедуру роздавання гвинтівок і записування номерів, штабс-капітан Дерев'янка сказав нам іти додому. Ніякого навчання сьогодні ще не буде. Муштра і словесність мали початися лише завтра о восьмій.

Раптом Вітька Воропаєв зробив крок уперед і, виструн-чившись перед командиром, хвацько відкозиряв:

— Дозвольте сказати, ваш-скородь!

— Кажіть! — підтягся штабс-капітан Дерев'янка, що вже збирався був знову з бравого командира обернутися на за-трушеного зауряд-чиновника. — Що таке?

— Так що прохання, ваш-скородь! — рапортував Воро-паєв з усім майстерством строевої витяжки. — Ми просимо вистроїти нас з гвинтівками і провести маршем через місто. Ми вміємо давати ногу і обіцяємо не підкачати, ваш-ско-родь!

Штабс-капітан Дерев'янка посміхнувся — поблажливо і за-доволено. Йому було цілком зрозуміле таке бажання. І він був задоволений з своїх учнів. Скільки бажання, старання й заповзятості до високої військової науки! Капітан Де-

рев'яню по-командирському смикнув вус і зробив вигляд, що він не наважується ще покласти на нас.

— Просимо! Обіцяємо! От побачите! Ми вміємо! — підтримало Воропаєва кілька голосів.

— Стройся! — нарешті, гукнув Дерев'яню. — Смір - на!

Тісним, парадним, строем з гвинтівками на лівому плечі ми виходили через півгодини на головну вулицю нашого міста. Підшви наші молотили брук, ноги майже не згиналися в колінах, живіт втягнутий, груди випнуті, голови закинута назад. Мужні, браві вояцькі фігури. Зграї вуличних хлопчаків зустрічали нас здивованими й вітальними вигуками. Що? Гімназисти?!. Древньоєврейські прадіди виникали з чорних глибин бакалійних крамничок і журливо кивали своїми петхозавітними бородами назустріч нам. Беруть? Нох амуль? Ще молодших? Ой, вей змір! Погляньте, та це ж ученики! Проходять на тротуарах спиналися. Гімназистки вражено ширли очі й чогось шарілися.

— Ножу! — репетував осатаніло штабс-капітан Дерев'яню. — Ножу! Ать - два-три!.. Левою!.. Левою!.. Левою!..

І ми давали ножку. Ми грохкали лівими підборами щосили об збите та вищерблене каміння головної вулиці. Два роки тому тут був зовсім новенький і гладенький брук. Його збили й вищербили сотні тисяч солдатських чобіт, сотні тисяч кінських підків, стопудові колеса важкої артилерії. Вони пройшли цією вулицею і загинули там, на заході, на фронті. Тепер цим торованим шляхом слави і перемог переможної й доблесної руської зброї мали йти і ми — гімназисти старших класів Н-ської класичної гімназії. Дер'яносто шоста етапна рота. „Вера, царь и отечество“ покликали й нас.

— Ножку!.. Левою!.. Левою!.. Левою!..

Ми давали ногу, ми відбивали крок, ми задирали голови ще вище, ми відмахували правою рукою щонайдальше, скільки могли. Японські карабінки муляли нам наші незвичні шістнадцятилітні плечі. Широкі леза шабле-багнетів коливалися й сверкали проти сонця вище наших голів. Чорт забирай, це було зовсім непогано! Ми входили зімкнутим строем у чуже, щойно завойоване місто. Позаду дим і кров. Позаду бій. Позаду мужність, геройство і смерть. Тут упокорення. Тут вітальні крики. Розчулені сльози. Зашарілі дівочі личка. Вони кидають троянди свого кохання під ноги нам — героям. Ми — герої! Генерал Суворов на Чортовому мості, Скобелев на білому коні, сер Френч, Козьма Крючков, есаул Епіфанцев, Володя Малафеев, Васька Жайворонок...

Вітька Воропаєв на правому флангу — високий, стрункий і ставний — стріпував білими кучерями й ніс на своїх повних і сочних губах розкішну посмішку бойового переможця та неперевершеного бального диригента.

Поруч із ним Теменко зовсім почервонів, немов маків цвіт. На тротуарах траплялися знайомі, і перед ними чогось було надзвичайно соромно. Зате третій від флангу — Кульчицький — розплачувався за всіх: він так ламав зір до дівчат, що вони негайно ж потопали в хвилях буйного, але солодкого сорому. Макар ішов замислившись і гублячи ногу. Його обличчя було невиразне і якесь немовби відсутнє. Старики Гегель і Кант марширували поруч із ним. Гегель з Кантом завзято сперечалися, і Макар мовчки слухав їх. Зразу за Гегелем і Кантом ішов Зілов. Він також був зосереджений і похмурий. Сотні запитань народжувалися й роїлися в його голові, але запитати було нікого. Крім того, в строю балачки заборонено. Потім ішли й інші. Оборонці Порт-Артура, герої Севастополя, балканські повстанці, трансваальські інсургенти. Потім — розгублений Туровський, зніяковілий Сербин, молдцюватий Кашин, сердитий Потапчук. Нарешті, похнюплений, похмурий Піркес. Ще змалку, з дня кишинівського погрому, він почував непереможну огиду до всього військового. До всіх цих солдатських тужурок, офіцерських еполетів, темляків, ексельбантів, лампасів. А зброя? Всякі шаблі, револьвери, гармати. Гидота! Піркес ненавидів їх.

Левко Репетюк ішов окремо. Штабс-капітан Дерев'янка призначив його на отдельного. Репетюк був без гвинтівки. Замість того при боці в нього була шабля. Це було особливо кумедно: синій гімназистський кашкет з білими кантами, срібний герб — дві пальмові гілочки з ініціалами між ними — і шабля!

Але наплювать. Яка хвилина! На плечах гвинтівки і в магазині обійма на п'ять патронів. Ми відбиваємо крок, багнети похитуються, і публіка на тротуарах милується з нас. Яка хвилина! Два роки, від першого дня війни, ми мріяли про цю хвилину. Ми йдемо захищати віру, царя і отечество! Гуп-гуп-гуп-гуп! За віру — гуп! За царя — гуп! За отечество — гуп! І ще раз гуп! В чотири цепи. Макаре, що кажуть твої філософи за віру, царя і отечество? Солдат Яків таки втік. Він дезертир. Його ловлять георгіївські кавалери. Вася Жайворонок — теж георгіївський кавалер. Він вже вмер. Він віддав своє життя за віру, царя і отечество. Ножку! „Левоу!.. Левоу!.. Левоу!..“ Гімназистки на тротуарах безсумнівно закохаються в кожного з нас. Вони будуть писати нам на фронт листи „О любви к отечеству и народной гордости“. Вони в'язатимуть теплі панчохи і посилатимуть нам. Алеж — де Катря Крос? Чому немає Катрі Крос? Ах, ні — он і вона. Серце Сербина захлинулося. Випнути груди! Підтягти живіт! Рівніше ногу! Голову вище! „Левоу!.. Левоу!.. Левоу!..“

Але тут Макар побачив Сербина, Сербин глянув на Туровського, Туровський на Піркеса, і всі вчотирьох вони по-

бачили, що й Зілов дивиться на них. Тоді вони мерщій розвели погляди в різні боки. За сім років гімназії вони вже так добре навчилися розуміти один одного з півпогляду. І раз за раз кожний засоромився всіх інших. Адже, в цю хвилину кожному з них хотілося, мабуть, тільки одного: заплакати... Отак ухопитися за мамину спідницю і заревти повним голосом, на весь світ — поки не очиститься серце, не виплачеться туга, поки не заснеш тихим, радісним і глибоким дитячим сном...

ЗАПИТАННЯ ПОВТОРЮЮТЬСЯ

Батько Зілова був ремонтний слюсар першого класу. Тридцять років тому — вісімнадцятилітнім парубком — він в партію орловських заробітчан приїхав на будівництво прикордонної дільниці Південно-західної залізниці. Він почав з землекопа, потім клав рейки, потім став ремонтним чорноробом. Коли вітка була закінчена, він перейшов мастильником в щойно збудоване депо. За три роки він вийшов на підслюсаря. З тої пори минуло двадцять п'ять років, і старий Зілов за цей час, рівний половині пересічного людського життя, перейшов через усі стадії й галузки слюсарської кваліфікації. Не було системи тормоза, не було взірця паровозної топки, не було марки механічних терезів, не було на всій дільниці — ні в депо, ні в вагонних майстернях, ні в технічній палаті — жодного механізма, якого б не знав, не ремонтував вже старий Зілов. Коли ж траплялося, що на залізницю поступав якийсь новий, щойно сконструйований, удосконалений механізм і технічна палата бралася його опановувати, — начальник служби тягла, начальник служби колії та й начальник служби руху насамперед посиляли в ремонтну бригаду депо по слюсаря Зілова. За день, тобто за десять годин такої консультантної надурочної роботи, слюсар першого класу Зілов діставав поверх утримання ще й преміальних... карбованець сімдесять п'ять копійок. Самій технічній палаті за опанування механізма преміальних сплачувалося від одної сотні до кількох тисяч карбованців, залежно від механізма. На цих преміальних півтора карбованцях старий Зілов „розжирів“, як і кожний інший кваліфікований залізничний робітник: „власний будинок“, дві кімнатки з кухнею, на чиншовому під садибу від графа Гейдена наділі землі, десять сажнів на п'ятнадцять. На цьому „грунті“, окрім згаданого вище „особняка“, уміщалися ще: сарайчик для різного господарського приладдя, халупка — два сажні на чотири — під хатньою слюсарнею, літня убиральня, помийниця, грядка з молодого цибулькою, куш бузку, клумба з піонами й білими айстрами та абрикосове дерево з мікроскопічним столиком під ним — для благополуш-

ного чаювання в весняні та літні вечори. За двадцятирічне чиншування старий Зілов сплатив за півтораєста сажнів на графський рахунок банку якраз стільки, скільки коштували на продаж п'ять десятин удобної землі. Для старого Зілова це була не так данина ліричному нахилу мати „власний куток“, як звичайнісінька собі квартплата. Для старого Гейдена це також не була якась виключна вдала афера, а одна із звичайнісіньких граф у прибутковій статті графського бюджету. А проте, що може бути дужче за двадцятилітню звичку? І старий Зілов так полюбив свою халупку, слюсарню, грядку з айстрами і столик під абрикосами, що, і оком не кліпнувши, почав сплачувати старому Гейдену максимальний банковий процент поверх чиншу, заведений графом з огляду на дорожнечу воєнного часу. Задля цього він почав після робочої днини ще дві-три години ходити по приватних будинках ремонтувати водогін, ватерклозет, замки і вентилятори. Втім, графу Гейдену гроші й справді буди дуже потрібні. Його одинак-син, блискучий кавалергард, на самі білі бальні рукавички витрачав за рік куди більше, ніж річний чинш старого Зілова. Бо молодий граф Гейден робив кар'єру і собі і своєму батькові. Він був один з ад'ютантів ставки верховного головнокомандувача. Двое синів старого Зілова не так блискуче, але також воювали. Один був солдат, другий — прапорщик воєнного часу. Один був уже вбитий, другий потрапив у полон. Третій син, Ваня, доучувався в гімназії. Була ще маленька дочка Маня. Вона мала вступити в підготовчий клас. Старий Зілов твердо вирішив дати середню освіту всім своїм дітям. Щоб не поневірилися, як колись сам старий. І от, двадцятого серпня старий Зілов дістав повідомлення про командування його ремонтним майстром на Мурманську залізницю.

Старий Зілов схилюся на столик під абрикосами і заплакав.

З Мурманською залізницею справи були погані. Як відомо, цю величезну залізницю збудовано під час війни з спеціальними стратегічними завданнями, щоб сполучатися з союзниками не через Балтійське море, яке було захоплене німецьким флотом. Трасована через ліси, дикі тундри й болота, залізниця не мала ніякого власного обслуговуючого персоналу. Його почали туди звозити з усіх усюд величезної Російської імперії. Відразу машиністів, майстрів, агентів та інший технічний персонал просто призначали — вони доставляли звичайний службовий перевод. Але не минало й місяця, як переведені поверталися, відмовлялися служити. На новій залізниці не було де жити, не було харчів, не було навіть звичайної води для пиття. Тоді міністерство шляхів оголосило для всіх мурманських службовців подвійну платню і підвищений розряд преміальних. Цим пощастило завести ще

кілька десятків пияк, забулди́г і просто жуліків, але персоналу так і не було. Тоді міністерство знайшло інший, найневи́шій, вихід. Воно почало присилати на Мурман робітників із прикордонних залізничних дільниць. В прикордонних дільницях залізничний персонал вважався мобілізованим, отже за невиконання наказу підлягав військово-польовому судові. Це був хитромудрий спосіб утворити персонал Мурманської залізниці і не менш хитромудрий — звільнитися в прикордонній зоні від неблагонадійного, небезпечного елемента.

В неблагонадійному, небезпечному елементі от уже кілька місяців ходив і старий Зілов. Ходив, насамперед, за те, що „підписав прошення“. За перших років війни в прифронтовій зоні всяка легальна боротьба за робітничі інтереси абсолютно припинилася. Патріотичні й соціал-патріотичні організації довбили в робітничу голову свої гасла про „війну до побідного кінця“ і про „громадський мир під час війни“. Крім того, в прифронтовій зоні були чинні тільки закони воєнного часу. Вони за всяке порушення державного порядку передбачали лише одну кару — розстріл.

„Писання прошеній“ — це була остання, безглузда, популярна тільки серед старичків легальна форма відстоювання робітничих інтересів. „Прошення“ писали до найстаршого прямого начальства з приводу різних наболілих справ — дорожничі, здовження робочого дня, безплатних „оборонних“ надурочних годин, заведення карткової системи на хліб і цукор тощо. Зміст „прошеній“ був якнайлагідніший, якнайвірнопідданийший. Підписувати „прошення“ старички обирали споміж себе найкваліфікованіших, найпопулярніших, найвідоміших начальству й найспокійніших поведінкою, які були безперечно поза всякою підозрою в політичній неблагонадійності.

Діставши таке „прошення“, вище начальство його, звичайно, не читало, відповіді, тим паче, ніякої не давало, а просто пересилало його до жандармського управління. В жандармському управлінні на автора кожного підпису заводили „особисту справу“. З благонадійних і смирних тихенькі старички відразу ж потрапляли в буйніші й непримирненніші елементи робітництва, заведені „під особливий нагляд“. Писання прошеній на тому й припинилося. Старий Зілов, дізнавшись про результати прошеній, аж почорнів, схуд і постарів. Його внутрішній світ, тридцятилітньою працею на двадцятилітній гейденівський чинш вихований, дістав величезної й непоправної розколини. Справа була навіть і не в самих просьбах, викладених в прошенні. Старий Зілов просив не для себе, а для всіх. Він би міг якось обмежитися, пережити дорожнечу, знести здовження робочого дня, відробити що треба на оборону і згодитися на карткову систему. Прошення — що! Але вище начальство не оцінило самого способу робітників-залізничників, як вони просили: тихо,

лагідно, вірнопідданче, без ніяких вимог, загроз чи страйку, По-християнському.

Старий Зілов сів того дня під своїм абрикосом, випив сам цілий штоф, закусив цілою своєю грядкою молодієї цибульки і похмурий та лютий вийшов на вулицю. На вулиці він зачіпав прохожих, на всіх стрічних чиновників з державними кокардами кричав, що вони бюрократи, попа обложив христопродавцем, вахмістра Кошевенка назвав держимордою, а про графа Гейдена дозволив собі висловитися, що „вони сатрап“. Після цього старий слюсар побив поліцає, який хотів відвести його до участку, і заявив, що війна, може, і потрібна чиновникам, попам, жандармам та графові Гейдену, але йому, слюсареві Зілову, на неї наплюють. Всякого іншого за всі ці слова, звичайно, віддали б під військово-польовий суд, але старого Зілова всі знали, сам начальник служби тягла подзвонив баронові Ользе — і старого слюсаря випустили з холодної. Проте барон Ользе настояв, щоб старого внесли до мурманського списку.

Ваня Зілов проводжав старого батька до самого поїзда. Мурманський ешелон відправлявся з вантажної станції. В кількох теплушках їхали машиністи, помічники, кочегари, слюсарі, ремонтні робітники. В класному вагоні третього класу поміщалось ще кілька агентів, вагарів, рахівників і конторщиків. Одним поїздом місто вичищалося від усіх неблагонадійних елементів. Тут були запідозрені в революційній діяльності, в належності до підпільних партій, запримчені в зв'язках з жителями завойованих руською армією австрійських територій або в знайомствах з полоненими галичанами-українцями. Тут були просто нестримні на язик, невивчливі до начальства, або необережні, що висловлювали свої думки, не помітивши за спиною жандарма або шпика. Тут були й звичайні п'яниці, хулігани, бешкетники. Чимало було й безпідставно „несимпатичних“ начальству.

На пероні вантажної станції стояв незвичайний тут гомін, шарварок і плач. Матері, дружини й діти прощалися з своїми рідними...

Ваня Зілов стояв з батьком на краю перону. Старий Зілов раптом посивів, зігнувся, і очі його помутніли. Тепер було сразу видно, що п'ятдесят років на світі він вже прожив. На щастя, був уже вечір, ліхтарі вантажної станції світили не дуже ясно, і Вані легко було робити вигляд, що він не помічає вогких розмазаних плям на вислих від тридцятилітньої праці щоках старого батька. Він робив вигляд, що уважно вислуховує його останній, батьківський, наказ. Ваня залишався тепер старшим у родині й хазяїном дому на гейденівському чинші. Ваніна матір вже рік — з дня загибелі на фронті старшого сина — лежала паралізована, сестра була ще зовсім маленька. За їхнє життя і добробут відповідав він один.

Старий Зілов сухо покашлював в руку і кидав синові уривчасто:

— Перве діло це, конешно, добре підгноїти... Гною в Калашенка візьми, як і торік... грабарку наймай на нижньому базарі, там, конешно, дешевше... Піввоза по грядці і клумбі розкидай... на весну треба буде спробувать резеду і редиску... А другу половину під абрикос, і добре перекопай... Чуєш?

— Чую...

— Гляди... А в слюсарні нічого не займай... Конешно, сам тільки роби... В старого Багатенка новий паяльник відбери... Усе забував по нього зайти... Після гімназії можеш ще там чи комусь лісапед, чи там карасинку підправити... Я, конешно, гроші акуратно висилатиму, але хто ж знає, як там в поштою... Матері ліки щоб усі купував, які доктор скаже... Вона, конешно, вже не поправиться, ти це знаєш... але лікувати стару треба. Чуєш?

— Чую...

— Ну, от.

— Ти сам, гляди, не балуй... Уроки, конешно, добре вчи... Щоб мені гімназію закінчив, інженером будеш... А то от в цію війною... Чуєш?

— Чую...

Ваня Зілов нічого не чув. Дивне й непереживане ще почуття жило в цю хвилину в ньому. Це було почуття якоїсь відокремленості, одірваності, безгрунтовості. Немовби все існувало якось самотійно, само по собі, і ніяких зв'язків іде, ні з чим не було. Окремо собі батько, окремо собі він, окремо цей паровоз, окремо червоний кашкет начальника вантажної станції. Навіть вахмістр Кошевенко, що прийшов випроваджувати мурманський ешелон — теж, здавалося, існував собі цілком окремо. Вані Зілову було всередині холодно, порожньо і незатишно. Він, власне, думав про те, коли ж нарешті, поїзд поїде і можна буде піти додому, зостатися самому, зовсім самому...

Ця хвилина, нарешті, настала. Але відзначено її зовсім не так, як це відзначається звичайно на залізниці — першим, другим і третім дзвінком. Її відзначено зовсім інакше.

На перон вискочив з комендантського управління худенький, миршавенький офіцерик:

— Саді-і-ісь! — заверещав він.

Вслід за ним з комендантської вийшло з півста георгіївських кавалерів. Вони тримали скатки через плече і при нозі несли рушниці. Немов ненавмисне, а просто так вийшло, що вони почали натискати на тих, хто від'їжджав, потроху відтираючи їх від натовпу прощальників.

— Садись! Садись! Садись! — погукував офіцерик, бігаючи з кінця в кінець. Вздовж перону стояло чоловіка з тридцять

жандармів і з ними сам вахмістр Кошевенко. Вахмістр Кошевенко вийняв сюрчок і довго та переливчасто засвистав. Він давав гасло машиністові паровоза. Це гасло подає звичайно тільки обер-кондуктор. Проте паровоз відповів довгим прощальним гудком. Солдати притисли від'їжджальників до самісінських вагонів. Тепер вже вони не ховалися з своїм наміром — загнати їх у вагони якнайшвидше. Поведінка солдатів, присутність жандармів, сам вахмістр Кошевенко — все це було незрозуміле і чудне. Адже люди їхали сами? Вони дістали перевод і вирушали до нового місця служби. Тільки для зручності — бо були вони залізничники — їм подано окремий поїзд. Зовсім випадковий військовий ешелон. На широких дверях червоних вагонів виразно білили ці трафаретні написи: „40 человек и 8 лошадей“.

Старий Зілов піймав руку сина і міцно її потис.

— Ти ж мені пиши... Іване... як там і що... Ти — чоловік грамотний. Чуєш?

— Чую...

— То-то...

Шеренга солдатів підійшла вже й до них.

— Садись! Садись! Садись! — надрирався офіцерик.

Старий Зілов раптом вхопив Ваніну голову й притис її до грудей. В грудях у нього щось хрипнуло й захлюпотіло. Гімназичний кашкет звалився з Ваніної голови і покотився по перону. Старий Зілов побачив простоволосу синову голову просто перед очима. Він похапцем цмокнув її, відштовхнув і риссю побіг до свого вагона. Він вхопився за край дверей, підтягся на руках і перекинув через поріг своє стариківське тіло. Воно зразу ж зникло в чорній, непроглядній глибині.

До кожного вагона, окрім залізничників, плигало ще по п'ятеро георгіївських кавалерів з гвинтівками. Машиніст дав ще раз довгий-довгий прощальний гудок. Потім він коротко свиснув ще раз — на відхід. З тендерного віконця визирало зібгане личко миршавенького офіцера. Він відкозирював вахмістру Кошевенкові.

Поїзд рушив.

Ваня Зілов нахилився, підняв кашкет, надів його на голову і повернувся йти. Все одно, батько не показувався з глибини вагона. Та й вагони всі такі однакові, — Зілов не примітив навіть, до котрого вскочив батько. Вони попливли мимо, один-в-один, блимаючи білими написами: „40 человек и 8 лошадей“.

Але якраз, коли Ваня повернувся йти, його хтось спинив за руку.

— Дивіться! — підштовхнули його. — Та ні, там, по той бік поїзда...

Ваня глянув, але відразу нічого не побачив. Міжвагонні просвіти мигтіли занадто швидко, і не щастило крізь них

подивитися. Та поїзд вже майнув останнім вагоном, гальмівним ганком з кондуктором на ньому, останнім, самітним червоним ліхтарем. Поруч з кондуктором на останньому ганку сиділо двоє солдатів. Тепер, коли поїзд пройшов, вся просторина по той бік відкрилася для очей. На всьому протязі колії, де щойно був ешелон, стояла довга й густа, чоловік двісті, цеп солдатів. Гвинтівки вони тримали до ноги, через кожного двадцятого стояв великий станковий кулемет.

— Невже на... них?— запитав Зілов.

Чоловік, якого Зілов питав і який щойно сказав йому „дивіться“, мовчки хитнув головою. Кивок голови був немовби знайомий. Зілов придивився пильніше. Так, цього хлопця він знав. Це був кочегар з С-815. Тоді, на похороні Грачівського, він ще про щось питався в товаришів. Ваня запитливо глянув на кочегара з С-815.

— Брата!— потвердливо кивнув він наздогін поїздові.— Помічник, О-ве 13-77. Твого старого я знаю. Хто б подумав, щоб і його взяли! Такий смиряк...

Він замовк, і вони вдвох прислухалися. Здалеку ще долітали відгомони поїзда— чаккав, випускаючи пару, паровоз, лунко і дрібно відстукували на стиках колеса. Потім паровоз свиснув, і дріботіння коліс раптом стало гучніше й басовитіше: поїзд пірнув під залізничний міст.

Зілов почервонів і гнівно блиснув очима. „Смиряк!“ Його образливо ударило, що його батько „смиряк“...

— Дивно!— пирхнув він.— А товариші? Ніякої товариськості! Вони повинні були б застрайкувати!

Кочегар С-815 швидко глянув довкола, потім на Зілова. Пересвідчившись, що слів Зілова ніхто не чув, він посміхнувся й підморгнув:

— Диви який! Гарячий! А прифронтowa зона, це тобі фунт ізіуму? За страйк, та ще на залізниці— розстріл!

Це було, справді, так. Але Зілову ще не хотілося здаватися. Він пошукав аргументів:

— Ну, десять тисяч залізничників не розстріляли б. А хто б тоді поїзди возив на фронт?

Кочегар з С-815 задоволено й весело засміявся. На Зілова він поглянув привітно й дружньо. Син старого Зілова йому подобався. Він був, мабуть, добрий хлопець, дарма що гімназюр.

— Вірно!— ляснув він його по плечу і знову озирнувся довкола. Ні Кошевенка, ні кого іншого поблизу не було. Проте кочегар з С-815 заговорив ще тихше, зовсім пошепки.— Вірно! Страйкувати, думка така була. Десять тисяч не розстріляли б. Дарма що закон. Залізничники ж ми. Це треба помітати. Та ж сукин кот меншовик все діло зірвав!

— Хто?— перепитав Зілов.— Хто він такий— Меншовик? Інженер?

— Та вони є й інженери, й конторщики, є й свій таки брат. Зілов злегка почервонів, але співрозмовець цього не помітив. Меншовик — це, значить, зовсім не прізвисько. Це щось інше. Зілов зрозумів: це, значить, така партія. Ес-ери українські, ес-ери російські, соціал-демократи, кадети, октябристи, циммервальдівці. Тепер ще, значить, меншовики...

— Він, меншовик, помінеш, хитрий! Відразу так він, взагалі, проти страйку, хай би там що. Війна, каже, до побідного кінця! Перед лицем державної небезпеки! Громадський, каже, мир! Спершу переможемо німця, а тоді вже будемо з правительством розбиратися! Загальнонаціональна, значить, справа! А хрін, кому вона загальнонаціональна, нам то що до цього? Ну, і не взяв, значить, він. Наші хлопці, котрі, значить, з більшовиків, або й так просто, всі інші — зламали йому пиху. Так він, помінеш, сукин кот, свій же, вроді брат, а немов провокатор який — гоп, і перевернувся. Теж, немов за страйк став. Переконали, мовляв! Га? От хрін! Помінеш?!

Кочегар С-815 навіть взявся в боки й дивився на Зілова, немов шукаючи в нього співчуття. Зілов знову відчув себе ніяково. „З більшовиків“! Маєте! Оказується, є ще, значить, і більшовики?!

— А може, він і справді той... переконався?

Кочегар С-815 аж сплеснув руками.

— Хто? Меншовик? Погано ти, браток, його програму знаєш. Його лінія яка? Його лінія не така! На хитрість це він вирішив взяти. Нашим козирем нас ударити. Ну, і вдарив! Тьфу!

Кочегар С-815 гнівно плюнув і вдарив себе по стегнах.

— Хитрий! Вони, помінеш, там і інженери є, і адвокати всякі, і доктори. Щодо політики вони всіх собак, значить, поїли. Кажуть, ну, гаразд, коли пролетаріат і вся соціал-демократія, тоді і ми. І ми, значить, за страйк.

— Ну? Ну? Ну?

— От тобі й ну! Та за який страйк? Отут, значить, їхня програма й починається. Тільки, значить, щоб страйк за економічні інтереси. Помінеш? Про хлібні карточки можна, про надурочні можна і навіть за больничні каси можна, чи там за аварійну пенсію. А чуть за політику — так край! Амба! Ні з місця! Політика, мовляв, не для пролетаріату! Ти, пролетаріат, за свою, значить, економіку гризись, та і вже. А яка вона, економіка, без політики? Що ти вигризеш? Політику треба змінити, саму владу потрусити, отоді й економіка зміниться! Ну, та ти ж це помінеш...

Зілов почервонів дужче. Кочегар С-815 був надто високої думки за його обізнаність.

Йому так хотілось, щоб кочегар говорив далі, він же тільки наготовився слухати. Але кочегар С-815 тицнув Зілову руку.

— Ну, бувай. Опізнився я вже. Розігрівати паровоз треба. Під кур'єрський через дві години.

Зілов узяв руку, потис і інстинктивно затримав її. Йому було шкода, що хлопець його покидав.

Кочегар С-815 поглянув на Зілова скоса, але пронизливо?

— А як же тепер ти?.. Тобто, без батька, значить, тепер: Зілов знизав плечима:

— Буду запалки на продаж робить... У батьковій слюсарні. Гімназії я не хотів би кидать... А то кину й подамся на роботу в депо... Слухай! Ти скажи, а хто це такі — меншовики?

Зілов сказав це хутко, незручно і ще раз почервонів. Адже кочегар С-815, очевидно, був певний, що він в усьому цьому прекрасно розбирається. Гімназист же, учений...

Але той тільки сердито замахав рукою:

— Отож то й горенько наше, що й вони з соціал-демократів Шумейко — механік, тобто, мій, знаєш,— їх соціал-бюрократами хрестить!.. Ну, а в гімназії ж як у вас там? — запитав кочегар. — Як там хлопці щодо війни?

Це було точнісінько те саме запитання, яке чув від нього Зілов два роки тому, на похороні Грачівського. Тоді на нього ніхто нічого не міг відповісти. Навряд чи й тепер були підстави дати якусь конкретну, вичерпну відповідь. Але Зілов насунув кашкета на лоб і, ховаючи своє зашаріння, буркнув:

— У нас, знаєш, є хлопці проти...

Кочегар С-815 зиркнув Зілову під кашкет, де очі. Навряд чи побачив він там що в надвечірньому смерку, в мутнявому сиві високого ліхтаря крізь осінню мряку. Миттю кочегар глянув довкола. Довкола бовваніли в тумані довгі валки порожніх вантажних вагонів. Це був вантажний парк.

— Слухай! — прошепотів кочегар, дарма що близько нікого не було і їх ніхто не підслухав. — Слухай! Ти до мене заходь. Я на Пенях живу. Машиніста Козубенка чув? Батько мій. Заходь. Федора спитай. Я. Побалакаємо. А про що тут ми з тобою гомоніли — ні телень... Добре? Шумейко ж це в твого батька практикантом по слюсарству був?.. Ага! Так ти ж приходиш...

Потім він прихилився і зник під вагоном. Він пірнув під колеса, щоб навропростець, через парки, пройти до свого паровоза в депо.

Зілов поволі побрів додому. Нові тайни чимчикували за ним, у тумані, натовпом... Соціал-бюрократи? Демократи? Меншовики? А — більшовики? Значить, циммервальдівці. Пролетарі всіх країн... Без анексій і контрибуцій. Анексія — це захоплення, окупація чужої території. А Шумейка він знав. Це був високий, стрункий брюнет з срібними пасомками на висках... Помічник з С-815.

Новий навчальний рік почався в обставинах чергового нового захоплення. В третьому класі ми захоплювалися томагавками, бумерангами, мустангами і ласо. В четвертому на перший план сплив спорт, футбол, а також пригоди Ната Пінкертона, Ніка Картера і Шерлока Холмса. В п'ятому над нами запанувала війна в усіх її проявах воєнщини і героїзму, а також робота в Червоному Хресті. Нарешті, в шостому ми цілком віддалилися справі обслуговування фронту виставами і концертами нашого гімназичного театру.

Але тепер сьомий і восьмий класи змушені були від участі в театрі відмовитися. Нам було до біса мороки з самою військовизацією. О сьомій ми вставали, о восьмій ми починали муштру, о дванадцятій ми бігли обідати, о другій — до гімназії, нарешті, аж після шостої ми були вільні і, нарешті, належали самі собі. Чи ж треба признаватися в тому, що ні один з нас, окрім хіба Ермунда Хавчакз, не згаював ці кілька власних годин на науку та готування уроків? Ми віддавали цей час нашому черговому новому захопленню. Це був театр. Ми ходили до театрів на кожнісіньку прем'єру.

Спеціальні й одноразові дозволи від директора нас, треба признатися, не дуже турбували. Молоді наборщики міської друкарні були наші друзі і по футболу, і по вулиці, і по самому захопленню театром. Вони необмежено постачали нам порожні бланки гімназичних „пропускних білетів“. А підробити Мопсового підписа вмів якнаймайстерніше кожнісінький гімназюор від восьмого класу і аж до підготовчого. Труднощі з відвідуванням були зовсім в іншому. Пропускні білети видавалися тільки до руського драматичного театру, що гастролював у центрі, але нам було мало цього,— ми воліли також розкошувати і в загородньому парку Білінського, де давав вистави „руско-малорусский театр з пением и танцами под управлением Задуная-Запорожского, собственные костюмы, бутафория и парики“. Разом з мовою п'єс ці костюми, бутафорія і парики розцінювалися гімназичним начальством як крамола, мазепінство і сепаратизм, і за них каралося безумовним виключенням з гімназії.

Втім, саме в цьому театрі через день, кожної нової вистави, ми заповнювали всі вільні місця на гальорці. Кожного другого дня „руско-малорусский“ театр зобов'язаний був давати спектакль руською мовою, і тоді ми, озброївшись пропускними білетами, йшли до руського театру в центр.

Ах, юнацькі відвідування театру!.. Залита вогнями софітів сцена здавалася нам факелом уночі, і в блідих його відсвітах, що спадають сюди, в залу глядачів, наше життя здавалося таким безбарвним і нікчемним...

Гімназичний позашкільний догляд над загороднім театром

був доручений Пілеві. Він теж приходив тільки на „малоруські“ спектаклі. Це було цілком слушно: на руські сюди не приходили не тільки ми чи якісь інші глядачі, а й самі білетери театру, навіть контромарочники. На них похмуро куняв тільки самотній поліцейний офіцер. Але така була віддавна неодмінна умова існування українського театру. Іі чомусь використав барон Ользе, в той час, як скрізь по прикордонню, та, здається, і по цілій Україні, українські театри були заборонені з першого року війни. Причини жандармського лібералізму нам не були відомі.

Піль приходив щоразу точно до початку і сідав у першому ряді. Ми на цю пору чатували вже в кущах біля запасного виходу. Світло гасло, але завіса ще хвилин дві вгору не йшла. То була наша умова з дирекцією театру. За ці дві-три хвилини ми мали виплигнути з кущів, пірнути в запасний вихід, обігти сходами на гальорку і розміститися тісно не ближче третього ряду від бар'єра. В четвертому ряді нас уже з партеру видно не було. Втім, про всякий випадок ми скидали наші гімназичні кашкети й клали їх собі на коліна — гімназист без кашкета все одно, що прапорщик без погонів. Останній у нас натискав кнопку, і електричний дзвоник, спеціально для цього приладнаний, подавав сценаріусу за куліси знак, що ми готові. Рампа спалахувала, і завіса тихо здіймалася вгору.

Кулячися від дошкульних продувів холодного осіннього вітру, що вільно гуляв між віттям дерев, а також і між глядачами (хиткої гальорки старенького дощатого театру, ми розкошували в компанії залізничних робітників, міських прикажчиків, госпітальної прислуги, покоївок та видужуючих нижніх чинів із слабосильної команди. Ми мліли від солодких вірій ніжної Оксани, ми ревно оплакували занепащену долю покритки Рахілі, ми заходилися реготом за дурним Стецьком, ми залюбки підспівували дівоцьким хорам на вечорницях, ми захватно підтопували карколомним фінальним гопакам... Завіса спадала — і ми вили, вищали, оббивали долоні і стоптували черевики в шалі скажених овацій... Світло в залі спалахувало — і вже жодного з нас на гальорці не було. Ми вже сиділи в кущах і нашвидку курили. Тихо, але палко й пристрасно, обмінюючись вражіннями після акту... Зате, коли кінчався спектакль і Піль, встромивши вусики свої за комір чорної пелерини, тихо зникав за порогом театру в темряві садових алей, — тоді раптом примеркла рампа спалахувала знову повним світлом, завіса здіймалася вдруге і в реві наших овацій туди, на кін, просто до ніг улюбленої примадони, бурею летіли десятки синіх кашкетів з білими кантами та срібними гербами. Це була багаторічна традиція загороднього театру, і її дотримували всі трупи, які гастролювали там і були заборонені гімназістам: оперета, фарс, мініатюр, „малоросси“.

Актори не розгримовувалися, поки — повторно — не відклиналися гімназістам.

Того вечора ми дивилися якусь проймальну й жалісну мелодраму. Старий сільський багатій закохувався в молоді наймичку. Але марні були його зальоти, благання, загрози — дівчина кохала молодого наймита. Протягом двох дій старий сільський кровосос і селадон проклинав молодих коханців: бив їх, намагався то отруїти, то зарізати, то кинути з кручи в річку. Зате в третій дії він раптом вдавався до бога, ішов у монахи, а свій хутірець відписував... предметів свого щасного кохання та її коханцеві. В четвертій дії щасливий молоді, благословляючи бога і свого добродія, справляли своє весілля, а разом і новосілля в хаті старого кровососа. Хата була біленька-чепурненька, біля неї повітка, криниця з журавлем, довкола маки, сояшники і рожі, а далі — вишневий садочок у цвіту. Над молодим вишневим цвітом дружно й гучно гули рої джмелів. Для цього сценаріус, не одриваючись, дмигав у дитячий свистик з горошинкою всередині. І от, тої хвилини коли молоді вдарили весільного гопака, на авансцені знову з'явився старий кровосос у чернечій одежі, з торбою і патерицею. Він довго плакав, молився і бив себе в груди, а потім хапав патерицю й убивав обох щасливих коханців...

Завіса впала — і вся зала плакала. Піль насунув кашкет на ніс і зник у темряві саду. Тоді завіса пішла вгору вдруге і ми засипали нашими кашкетами безталанних молодих коханців. Ах, і на чорта ж вони повірили старому павіанові? Хіба таким кровососам можна вірити? От вам і розплата за легковірність, добродушність, ніжні співи і пристрасні танці. Розбуркані й піднесені ми вийшли з театру.

Кроків за кілька проти дверей театру, просто під газонним ліхтарем стояв Піль.

Серця наші ойкнули, і ми хильнулися мерщій назад, у тіні. Але було вже пізно.

— Пст! — кивнув пальцем Піль.

До найближчих кущів було кроків з тридцять, і прокляті ліхтарі заливали все довкола густим і яскравим світлом.

— Пст, пст! — кивнув знову Піль. Потім він вийняв хустку і обтер лице.

Власне, це треба було б зробити саме нам — холодний він заливав нам чола, очі і виски. Тоскно ми топтали на місці.

— Ближче! — прогунявив Піль.

Понурившись, ми попленталися ближче. Ховатися вже не було рації. Наші обличчя він вже однаково побачив. За два кроки ми спинились, не зводячи очей. Ми знали: Піль вийме книжечку і олівець і зараз усіх нас перепише. Завтра: директорський кабінет, фонтани Мопсової слини, тупотіння ногами, потім педагогічна рада і... господи! Може, хоч по причини воєнного часу — не вигнання, а тільки три з поведінки!?

Зітхнувши, ми наважилися звести благальні очі на Піля і тієї ж секунди стали, як укопані.

Піль стояв, прихилившись до ліхтаря, і ніякої книжечки в його руках не було. В лівій він тримав кашкета, в правій — носову хусточку. Він підніс її до носа і гучно висякався. Під ним в нього було вогко...

Ні, ні! Це була просто нежить. Не може ж бути, щоб гімназичний педель умів плакати.

— ... в Ново-Ушицькому повіті... — пробурмотів Піль собі під ніс і, втершись остаточно, сховав хусточку до кишені. — Підійдіть ближче. Як вам сподобалося?

Ми не зрозуміли. До кого це він звертався? Нікого ж коло нього, крім нас, не було. Що і кому сподобалося?

— Як вам сподобався спектакль?

Тепер ми зрозуміли. Піль збожеволів. Це доля всіх шпиків: вони під старість хворіють на манію переслідування. Боязко ми відсторонилися. Здається, божевільні кидаються на людей...

— Надзвичайно! — відповів собі Піль. — Гра! Співи! А взагалі?..

Ми тремтіли. Піт стікав з нас, як з викупаних, і холодний осінній вітер зразу ж обвівав і морозив нас.

Втім, головний жах був попереду. Піль раптом поліз до кишені й вийняв портсигар. Клацнувши механічним замком, він розчинив його і простяг у нашому напрямі:

— Прошу, панове!.. Беріть, беріть, нічого. Репетюк, Теменко, прошу. Сербин, ви ж курите? Туровський, будь ласка...

Ми відступили. Аж тепер нам було все зрозуміле! Старе стерво ще й глузує з нас. Він хоче показати, що тепер вже нам все можна, навіть закурити при ньому: однаково він не рахує вже нас за гімназистів — завтра ми будемо вигнані геть. Ні, мрачна душо, ти нас на цьому не візьмеш!..

— Та беріть! — умовляв нас Піль. — Я все одно знаю, хто курить. І все знаю. І про театр знаю. І чи щовечора буваєте, знаю. І що кашкети кидаєте, знаю. І про дзвоник до сценаріуса знаю. Все знаю. Куріть!..

Ми з жахом відступали назад. Він настував на нас крок по кроку і штурхав портсигаром по черзі в груди кожному. Нарешті, відчайвшись, він поклав портсигар до кишені:

— Не довіряєте... Ну, що ж... Ходіте по домах...

І ми рушили разом в темні алеї до виходу з парку.

Кинутись на нього? Накрити шинеллю і налупцювати, щоб знав? Єрунда, він знає кожного... Набити так, щоб і знати забув? Пам'ять відбити? Єрунда! Хіба це можливо?.. Пригрозити, що вб'ємо?.. Або — просто вбити?.. Єрунда! Страшно...

Піль, нарешті, надів кашкета:

— Отакий, — тихо і мрійно сказав він, — і в мене був. Отак само — домок під залізом, праворуч повітка, ліворуч — криниця

з журавлем, довкола маки, сояшники і рожі, а далі вишневі садок і джмелі гудуть...

Ху, ти чорт! Він говорив щиро... Зовсім щиро. Він, справді, був розчулений. Голос його навіть тремтів. Спектакль зворушив його і викликав якісь проймаючі асоціації.

— ... корови, звісно, коней четверо і воли... мати мою в курчатах і каченятах дуже кохалася...

Нам зітхнулося легко. Випадок був небувалий, але це був факт. Старий педель розчулився. До того розчулився, що порахував нас не за гімназистів, а за людей. Отже, і він, значить, людина? Хто б міг таке подумати!

За дві хвилини ми були вже немов друзі. Піль розповідав, а ми тіснилися довкола і співчутливо зітхали. В його діда виявляється, був хутір: тридцять десятин, пасіка і сад. За батькові борги хутір продано. І от — Іван Петрович Петропович мусив зробитися доглядачем у гімназії. Але Піль так любить село і народ! Він таки поверне собі хутір! Без народу він не може. От побачив таку народну п'єсу і мало не заплакав.

Народ! Це було трохи незрозуміло. Про кого йшла мова? Звичайно, мистецтво це є правда життя. Сам Аркадій Петропович про це казав. Наймит і наймичка і їхній хазяїн добродій-кровосос, а також і всі їхні друзі і подруги, в синіх штанах, вишитих сорочках, барвистих стрічках і гаптованих корсетках — це й є народ. Він навіть зворушив Піля. Ще пак! Вони ж так співають, танцюють, вони такі веселі! Який, справді, прекрасний і надзвичайний наш народ!.. Сербин теж розчулився і захвилювався... Тільки... На секунду він був спантеличений. А хто ж тоді — солдат Яків? Сестри Стецюри? Ті баби-страйкарки? Навіть Потапчук та Репетюк?

Тут раптом було зроблене ще одне надзвичайне відкриття. Піль, тобто, Іван Петрович Петропович, в минулому, коли ще мав свій хутір, був майже сусідом Репетюка, власне, сусідував з хутором його батьків у Ново-Ушицькому повіті. Іван Петрович був розчулений до краю. Господи! Над річкою Лядова! Між Ялтушковим і Котюжанами! По праву руку від копайгородського шляху? Зразу за лісом? Господи! Та ж це зовсім поруч! Іван Петрович поліз знову за хусткою.

— Знаю, знаю! Ну, звичайно ж знаю. Зразу за фігурою, як в'їхати до села, ліворуч за гамазеєю, перший двір. Шопи. Коровник. І машина якась під навісом. Лобогрійка? Ага-ага! Я ж щоліта туди навідуся. Слухайте, Репетюк, так тоді ж діло до вас є... Ах, і чого тільки на нашій Україні не трапляється!.. Ах, наша Україна! Давайте заспіваємо!

Іван Петрович був зворушений.

Теменко брів позаду, мовчазний, як завжди, і похмурений. Сьогоднішня п'єса йому не вподобалась, і радощі Піля — теж. Він не любив села. Скільки себе пам'ятає — все село, село й село! Там народився, там, сільським учителем, як батько,

вмирати? Нізачо! Шопи! Коровники! Повітки! Гуси, кури! Глей, глей, глей! Теж мені Україна! Хіба ото й України, що в мужицькому обійсті?.. От позавчора була п'еса! Оце справжня Україна! Козаки! Запорожці! Гетьмани!.. Вони блискали шаблями і стріляли з пістолів за волю України!.. Теменко і порадив, і поплакав. Він теж хотів бути і козаком, і запорожцем, і гетьманом. Бігме!.. Із співом він вихопився перший. Він заспівав козацької.

Іван Петрович тим часом виклав Репетюкові своє діло. Справа була така. Ще двадцять років тому, як тільки його хутір продано, він почав ошадити та збирати гроші на відкупівлю. Та хіба від платні доглядача гімназії відкладеш? До смерті на той хутір треба збирати. Але хай там що — а трохи грошенят вже таки є. Звісно, на хутір не стане, алеж можна відкуповувати, сказати б, по частях? От Іван Петрович і вирішив для початку придбати Мар'янівського млина. Млин як закрутить, як замеле, то й відкладати непотрібно буде. Зразу хутір відкупити буде змога! Та тільки горе таке — двох тисяч до млина не вистачає... Іван Петрович пропонував Репетюкові:

— Розумієте, Репетюк? Ваш же батько не злидень! Ви його вговоріть... Йому ж самому до смерті на млин не зібратися. А вдвох ми його споловини придбаємо. В поміщики вийдемо, їй-бо, присей-бо! Рік-два помелемо, і кому буде охота в мукомелах зоставатися, той половину й відкупить. А скільки ж за ці два роки грошей у банк накопатимо? Млина ж тепер, поки війна, задурно взяти можна. Ще й дякувати будуть. Під фронтом же, коло кордону! Правда, риск є, таїти не слід — є. Зруйнувати можуть — війна. Алеж другої такої нагоди може й не буде. Коли там другої війни дочекаєшся! А воно ж, може, вийде так, що після війни кордону і зовсім не буде тут! Га! Ха-ха! Ні, ні, Репетюк, ви неодмінно повинні вашого батька вмовити... Я йому листа напишу, а ви мене порекомендуєте... Га? Ваш батько письменний? Погано! Це погано. Не треба, щоб чужий хтось листа читав. Ще перебити може. Ах, сестра живе письменна? Ну, прекрасно! Значить, я напишу...

На розі першої міської вулиці ми розпрощалися.

— По домах! — многозначно кивнув Піль. — Тихо! Марш!

Ми зірвали кашкети й весело замахали йому! Пілю! Страхіттю гімназії! Хто б міг таке подумати? Ми були з ним уже на короткій нозі...

Втім, на другий день ми були викликані до директорового кабінета. Там протягом півгодини Мопс заливав нас слиною і оглушав свистом, гарчанням і плямканням своїх гидких губ. За відвідування забороненого, крамольного театру всім нам було виставлено три з поведінки. В списку, який подав Піль директоріві, Репетюка не було. Піль пізніше пояснив, що

він зразу був забув, а тепер вже директора не варто турбувати вдруге.

В ЗАДНЬОМУ ПОКОЮ

Бронька Кульчицький раптом, на очах у всіх нас, почав нестримно багатіти. Насамперед, на ньому з'явився новий кашкет з невеличкими, але товстими, офіцерського фасону, полями — давня Бронькина мрія. Потім, на військову муштру він почав ходити в новеньких з тупими модними носками „вера“ хромових чоботях. Далі, він одягся в новенький сукняний костюм, замшеві рукавички, і, нарешті, пошив довгу, до п'ят, немов кавалерійську, шинель. Крім того, він придбав собі годинник „Мозер“, срібний півфунтовий портсигар, флакон найдорогших духів „Коті“ і ще безліч різних дрібниць для туалету чи просто для забавки. Щодня приносив він до гімназії то сірничницю кавказького срібла, то позолочений вічний олівець, то свіжий комплект порнографічних листівок, то якесь чудне, з секретним замочком, портмоне, то ще якесь чергове чудо комфорту і розкошів.

Ми були докраю заінтриговані. У Броньки Кульчицького ніколи не було за душею й трьох копійок на півдесятка цигарок „Сальве“. З року в рік він живився тільки з ласки товаришів мізерними „бичками“. Тепер же він курих тільки люльку — справжній „Кніпер“ з янтарним мундштуком — і мав запас англійського „кепстену“ фунтів два. На всі наші запитання Кульчицький тільки таємничо та по-молодецькому підморгував, як завжди ламаючися та калічачи людську мову:

— Епсенбібілі! Купил имение мое вам почтение! Десять тысяч десятин чистого повітря в городському садочку під лавочкою. Милости прошу ик нашему шалашу. Фунджу сьогодні на світовий рекорд! Дядя будя ламать фасон!

„Дядею“ Кульчицький поштиво звав себе самого.

Охочих на безплатний фундбож завжди знаходилося до біса, і ми веселим гуртом валилися до кіоску „восточных сладостей“ знищувати рахатлукум, косхалву та шербет. Кондиторська фрау Банке вже на той час не існувала. Кілька місяців тому її закрито, а саму фрау Банке разом із Трудою, Марією та Елізою вислано адміністративним порядком на Сибір. Їхнє існування, як виявилося, загрожувало міцності підвалин Російської імперії.

Втім, довгий час Бронька, звичайно, не витримував мовчати, і адрес його „имения“ став відомий усім: Бронька Кульчицький грав з прапорщиками в очко.

Очко, преферанс та інші картярські гри процвітали у нас в гімназії рясним цвітом, але, з огляду на нашу малозаможність, були ці гри зовсім скромні — „по маленькій“. У преферанс грали по сотій і десятій, в очко ставили до банку

три копійки. В офіцерському товаристві, де грав тепер Кульчицький, мінімальна ставка була три карбованці, і банки привали по кілька десятків і сотень карбованців. Бронька нищався, що за один місяць він виграв тисячу. Від, звісно, брехав, але самих виграних речей він, дійсно, мав вже на третину цієї суми.

Охочих спробувати щастя з'явилося чимало. Одначе, для першого разу Кульчицький погодився взяти з собою тільки трьох — Кашина, Воропаєва і Теменка. Хлопцям дуже кортіло виграти. Кашин — син колійного майстра — був чистий голодранець, але через свою малоуспішність не мав приватних репетицій. Теменко — син сільського учителя — не був вагомніший, а для репетицій він був надто мовчазний і ледяний. Щодо Воропаєва, то в нього, як першого танцюриста та бального диригента, були свої, цілком неодмінні, витрати і на себе і на своїх дам.

Гра відбувалася в таємному картярському притулку, в задньому покою „бордели святого Георгія четвертой степени“, як прозивали один з прапорщицьких публічних домів — старого бандора, пана Сапєжка. Перед тим, як іти туди, Бронька Кульчицький визнав за потрібне прочитати новакам картярського мистецтва коротеньку практичну лекцію.

— Коли ти хочеш піти додому з монетою, — повчав Кульчицький, — то мусиш, глаз тібе вон, додержувати трьох — а бога отця, бога сина і бога духа святого — правил. І амба! Попервах, загинай фасон і роби морду на генеральського сина в царський день. Хай прапори думають, що твій батько гребе гроші або на гадах, або на воєнних поставках. Дядя вже пустив про вас маленьку репутацію. На світовий рекорд! Ти, Вася, поміщицький син. Ти, Володька, син головного колійного інженера. А про тебе, Вітька, я їм так сказав: генерала Воропаєва знаєте, — так я вам його синашу принесу, хлопце на світовий рекорд, і грошей стільки ж, як у дивізійній касі старого Воропаєва. Сміху було, епсенбібілі! Гляди ж, хлопці, не покажись фраєрами... Друге правило — не пий. Ні краплини! Негайно подавай заяву до общества трезвості! Але вдавай, сукин син, що ти п'яний в дошку, в планку і в гвоздь. Гляди ж, хлопці, не підгадь!.. І третє правило: не заводсь і не хвилюйся. Нехай прапорщики хвилюються і по банку шпарять. Ти собі цигарочку кури і по марці, по другій — все одно п'яний програє, а тверезий виграє. Це вже гра така: очко. Тільки для тверезих. Ну, канешно, коли на туза, і маєш ответ, тоді — чотири з боку — і ваших нет! Але без ответа — цур йому, пек йому — наб'ють морду. Гляди ж, хлопці, не підкачай. Бо зверху я ще й сам морду об стіну обіб'ю і штоф юшки з носу вицідю. А не підкачаєте — в орденах повернемо. Бо то все карасі та ще й буції.

Наука була недовга, нескладна, проте в вищій мірі від-

повідальна. Але від Бронькиних правил відгонило чимсь по-зовсім добрим, і Теменко завагався:

— Чорт його, хлопці, зна, незручно якось. Бігме! Вони п'яні, а ми тверезі...

— Ой, держіть мене, яку мораль розвів! Чисто тобі душа руської басні, Іван Андреевич Крилов! — Бронька був щиро обурений. — Що ми передьоржку робимо, чи що? Махлюємо?

— Передьоржку не передьоржку, але...

— А раз не передьоржку, то й амба! Вони грають, а не ми за них. Dorослі люди, а не малюки. На фронт погигать ідуть! Воропаєв і Кашин схилились до погляду Кульчицького.

При вході до притону хлопців перестрів сам пан Сапежка.

— Йой! Матко бозка ченстоховська!

Голова в пана Сапежка затрусилася, синій пропитий ніс затремтів, і руки обурено сплеснули вгору, звідти з одчаєм впавши на лису голову. Він не був задоволений з приходу гімназистів.

— Тільки прошен я вас, паньство гімназіасті! Якби цось се стало, нех кожен пан гімназіаст кида тепаз карти, нех бежі прентке до покоюв і нех дзержи сен за дзевчента!

Воропаєв стениув пленима:

— Чудак ви, пане Сапежку! В бардак ви нас пускаєте спокійно щоразу! Дарма що кожний пійманий тут гімназист коштує вам двадцять п'ять карбованців штрафу... Чого ж ви хвилюєтесь?

Пан Сапежка навіть образився.

— Йой! Який пан розумни, так мне аж невикодне тепаз з паном розмавяць! На заведеніє я мам себе дзержавни патент і по понеділках лекажа венерічного. А заграць у карти — пан зна, цо то ест час вуйськове: пенць рокув царсей хати, а за такі, як пан, телента — цойнаймне десьонць.

— Треба ж давати хабаря поліції...

— Йой! Нех бендзе здрава! Ми з паном приставом, мов дзецко з мамон. Але нех пан зна: сон еше жандажі, сон еше пан комендант вуйськови! Чи мне ж з десьонць кобет пан розкаже годоваць вшістко славне православне вуйсько? Не, я вже прошен панув гімназіасті: скоро я зарепетуен на гвалт, нех кожен пан гімназіаст кидає карти і дзержі сен за Соньке, за Маньке, за Сурке. Оне вже бендзе вартоваць.

Під дверима картярської кімнати в кутку стояли прихилені шаблі. Поміж більшості червоних темляків темніло два звичайні. Ці дві шаблі ще не були на фронті, вони тільки їхали туди. Зате поруч із ними стояла крива козацька рубанка з жовто-чорною георгіївською стрічкою. Вона належала героєві. Крім того, був ще широкий кавалерійський палаш з золотими інкрустаціями. Бронька кивнув на шаблі з чорними темляками:

— Двох карасів вже притаскали! Лафа!

В картярській кімнаті було чоловіка з десятеро офіцерів. Бронька панібратськи привітався до кількох. Банк держав підстаркуватий вже піхотинець в брудній фронтівій формі а капітанськими погонами. Втім, своєю зовнішністю він був більше схожий на заштатного акцизного чиновника. Десь, певне, його покликано з запасу з першого дня війни, і так з того часу він і не бачив ні своєї старої дружини, ні своїх чотирьох чи п'ятьох дітей. Споміж інших вирізнялися тільки двоє. Один з них був козацький хорунжий з срібними погонами і двома георгіями. Другий був явний тиловий пшют. Він сидів в розстібнутому синьому мундирі мирного часу, з уланськими відзнаками і погонами підпоручика. Він був чисто виголений, з миколаївськими бачками, обличчя його було припудрене і пахощі дорогих духів сотилися від усієї його постаті.

— Підпоручик Гора - Гораєвський, адъютант коменданта міста, — поінформував пошепки Кульчицький. — Хлоп'яга на світовий рекорд! Кожного фраера за півгодини сухим випускає... Ну ж бо, хлопці, ворущись!

Зауваження Кульчицького відносилось до Кашина і Теменка. Від незвичної обстановки і незнайомих людей вони ніяковіли: тупцювали біля порога, не знаючи, куди діти кашкет, пальто і себе самих. Зате Вітька Воропаєв поведився прекрасно. Немов і справді був сином генерала Воропаєва. Він підійшов до столу і впевнено присунув до себе стільця:

— Господин капітан, попрошу карту и мене.

Досвід танцювального диригента — це ж не абищо! Теменко з заздрістю поглянув на Воропаєва. Обсмикнувши куці гімназичні тужурки, кленучи трійним кляттам свою соромливість і насамперед ці ж таки гімназичні тужурки, Кашин і Теменко теж підійшли до стола й несміливо попросили карту.

— Карту! Ще! Чотири з боку! Розводящий! Перебор! Стучу! Очко! Ваших нет! — Ці слова вимовлялося впівголоса, крізь зуби, щоб показати спокій, дарма що всередині, під френчем, полохливо стискалося маленьке прапорщицьке серце, вимучене азартом і невезінням. Ніяких інших слів, окрім цих, в кімнаті не було чути. Вони були ні до чого. Треба було набрати двадцять одне очко і більше нічого. Це було навіть моторошно.

На окремому столику під стіною стояли пляшки з коньяком, тарілки з закускою та піднос з нарізаним лімоном. Всі були напідпитку, але тільки ледь-ледь: розстібнутий комір, примружені повіки, пригасла цигарка, забута в кутку губ, і рясний попіл на фалдах френча. Тільки старий капітан вже допивався до останньої крапки. Кожний програш він запивав маленькою, кожний виграш — великою. За півгодини він мав звалитися просто під стіл.

стежив, презирливо скосивши очі й гидливо скрививши губи. Замість кинутися за образу на нього, цей жалюгідний піхотинець шукав тремтливими руками в порожніх кишенях. Всі довкола теж посміхалися. Вони були тверезіші від капітана, вони були молодші, вони не чули ще голосу губернського начальства й міністерських ревізорів. Крім того, Гора-Гораєвський був ад'ютант коменданта гарнізону. Він міг зробити помітку на прохідному свідоцтві. Міг відстрочити його і на два дні, і на два тижні. Міг дістати лікарське свідоцтво. Міг причислити до учбового батальйону замість маршового. Багато чого може зробити ад'ютант коменданта, користуючися в довір'я свого патрона, його підпису і печатки.

І віра і молитва капітанові не помогли. Кров одлила йому від голови і з нею відійшли й винні пари. Капітан став майже тверезий. Принаймні він вже розумів: за тисячу карбованців відповідає і він і його четверо дітей...

— Пане поручику... Я відповідаю моїм місячним утриманням...

Гора-Гораєвський глузливо пирхнув:

— Пане капітане, ваша рота п'ятого йде на фронт. Сьомого її знищать австрійці разом із вами. Ви не встигнете одержати ваше утримання.

П'яний регіт усієї компанії укryw його мову.

Аж тепер капітан збагнув, що його ображено тяжко і не-поправно. Аж тепер він зрозумів, що мусить відповісти на образу. Аж тепер кров ударила йому в голову. Він посинів і зробив крок до Гори-Гораєвського. Зараз він ударить його, уб'є, рознесе на шматки... Але разом з кров'ю в голову вдарили знову й винні пари. Всі тридцять маленьких і двадцять великих чарок коньяку. Капітан зробив крок, захитався і гримнув додолу разом з двома сусідами, що хотіли підтримати його. Загальний регіт привітав цей атракціон.

Тепер гра пішла жвавіше і картярський настрій підвищився. Пригода з капітаном розвеселила й розпалила всіх. Чарки загуляли частіше, мова стала гучніша, зазвучали важкі, як гарматний лафет, офіцерські дотепи. Непритомного капітана відтягли за ноги в куток і кинули на шинелі. Ще далеко до ранку компанія прапорщиків була п'яна один-в-один.

Робити вигляд, що ти п'єш і насправді не пити нічого, було не так то й легко. Проте, Кульчицький вправлявся з цим майстерно. Він наливав чарку, ставив поруч з порожньою сусідовою, потім раптом хапав, перехилив хутко в горлянку і ставив назад порожню. Зате сусідова була тепер повна. Воропаєв і Теменко показали себе прекрасними учнями. Метод Кульчицького вони поступово опановували. Кашину ця наука давалася гірше. Йому довелося випити одну чарку, потім ще одну, потім ще і ще. Десь коло другої години ночі його вже відтягли й поклали відсиплятися поруч із капітаном.

Над ранок Горі-Гораєвському грати набридло. Крім того, він був у вигащі і не хотів би покласти гроші назад. А в цей час раптом двері відчинилися і привалило ще чоловіка з десять свіженьких, тверезих і грошовитих артилеристів. Гора-Гораєвський позіхнув і запропонував півгодинки перепочити. Його негайно ж підтримав Кульчицький. Хорунжий і двоє прапорщиків приєдналися до них.

— Маньфік! — підморгнув хорунжий. — Можна перейти по сусідству? Вотр аві?

Гора-Гораєвський гидливо скривився. Він також був п'яний, але чудово володів собою. Сп'яніння його було видне тільки з того, що він був білий, мов свічка. Пропозиція козацького героя не імпонувала йому.

— Фі, кавалере! Ручуся, що від вечора через них пройшло вже чоловіка по десять.

— Га-га-га!

— Я пропоную краще, панове, до тридцять сьомого госпіталю. Сьогодні чергують там Клава, Марія Кирилівна, Вірочка та Пупс. — Він по-гурманському прицмокнув і клацнув пальцями. — Га? Що скажете, панове? І гімназистів прихопимо з собою. Пупс велика аматорка свіженького!

— Го-го-го!

Словом, вирішено рушати до сестер тридцять сьомого госпіталю. Йшли Гора, хорунжий, двоє прапорщиків, Кульчицький і Воропаєв. Теменко вирішив zostатися трохи ще. Йому почала йти карта.

Коли компанія вивалилася в передпокій розбирати шаблі, то мало не попадали всі, заштурхнувшись за якесь живе тіло за дверима. В кутку коло шабел притулився один з молоденьких прапорщиків — один з тих двох, що були в новенькій амуніції і мали ще шаблі з чорними темляками.

— Фі, прапорщик! — Гора поворушив його носком лакованого чобітка. — Невже ви не знайшли бруднішого місця? Як вам не соромно ригати на доблесну зброю руської армії?

Але доблесній зброї нічого не загрожувало від прапорщика. Коли прапорщика звели на ноги й одірвали йому руки від лица, то виявилось, що їх благородіє плакали. Молоде безвусе обличчя майбутнього героя було геть заюшене рясними сльозами. Він кляв себе, присягався й розмазував сльози по обличчю. Виявилось, що він програв до копійки всі гроші, які були в нього з собою. А було в нього з собою грошей чимало. Він їхав просто з школи, з випуску і віз і обмундирувальні, і підйомні, і прогонні, і всякі інші. Тисячі дві карбованців. Ніколи раніше — до закінчення реальної школи — сердешному прапорщикові не доводилося бачити такої суми. Він вважав себе за багатія. І от — від них не залишилося й копійки.

Гора-Гораєвський потріпав прапорщика по плечу:

— Ну, годі, прапорщик, заспокойтеся! Для чого вам гроші?

Нам незабаром вб'ють. Ви б не встигли витратити їх на фронті до нашої смерті. А так ви все ж таки їх прожили! Ходітьте краще до дівчат!

Г'яну компанію привітав на дворі присмерк осіннього ранку. Було годин шість. Сіяв дощ, і все довкола було вогке, слизьке і противне. Головною вулицею, в напрямку до вантязної станції тихо, повільно й байдуже тягся нескінченний обоз. Він тягся туди безперестанку вже третій рік. Вози під брезентом, вози без брезенту, тачанки. Мокрі фурмани сиділи, скулившись під козирками, й попахували люлечками. Інші йшли за возами й безстрашно матюкались. На компанію офіцерів ніхто з них не звернув уваги. Козиряти? Хай йому! Це фронт, а не бульвар у губернському місті.

І враз — неждано і чудно раннім ранком — сплеснули мідні труби оркестру. Вони виникли просто з туману, з осінньої мряки, з дрібного й густого дощу. Вони проглинули гуркіт обозу, розірвали самий обоз і гучно вийшли на головну вулицю. До військової рампи простував маршевий батальйон. Тисячі дві солдатів ішли строем, струнко й вимуштровано. На чолі кожної полуроти йшов її командир. Попереду батальйону в вогкому й безколірному ранішньому присмерку подоскався навіть полковий прапор. Це від'їздило на фронт поповнення якогось полку. Дві перші роти — молодесенькі юнаки. Між ними не було старшого від дев'ятнадцяти років. Вони трималися струнко і відбивали крок. Дві другі роти були суспіль бородаті. Вони йшли, човгаючи величезними чобітьми. Бороди їхні дивилися в землю. Але оркестр грав веселий марш „Морського короля“. Оркестрові було все одно: бородаті чи безвусі, шоста година вечора чи ранку. На війні нема ні бородатих, ні безвусих, ні ранків, ні вечорів. Офіцери стали струнко і віддали прапорові честь.

Тримавши руку біля козирка, Гора-Гораєвський скривив свої тонкі й безколірні губи:

— Які бучні похорони... По четвертому розряду...

Пропустивши батальйон, компанія звернула на залізничну колію, до госпіталів.

Втім, Броньки Кульчицького з компанією не було. Він своєчасно змився. Він був проти такого марнотратства. Він вже знав, що значить діти до сестер у компанії Гори-Гораєвського. Це — вино, шоколад, помаранчі. Карбованців двадцять п'ять вилетить в трубу. Для чого? Коли точнісінько те ж саме можна мати тільки за карбованець в салоні пана Сапежко. Бронька тихо повернув назад.

Теменко вийшов рівно о пів на восьму. О восьмій же починалася муштра. Зоставалося тільки півгодини, щоб встигнути до роти.

Ранок був вогкий, слизький, але Теменкові дихалося приємно. Справді ж, так приємно після безсонної, прокуреної й

пропитої ночі вийти на свіжий вітер і потягти в легені вогкість осіннього ранку. Крім того, в кишені в Теменка пухлилася пачечка асигнацій. Не багато, правда,—карбованців з п'ятдесят. Алеж учора ввечері там була тільки десятка. Зрештою, це вже не так погано для першого разу для гімназиста сьомого класу.

Теменко легко перестрибував через калюжі. Він же нікого не обмахлював. І ніяких передьдоржок. Вони ж грають, а не ми за них. Дорослі люди, не малюки. І грошей же у них до чорта! Бігме!

Голова Теменка була трохи важкувата, в роті було кисло і творожко, очі ледь-ледь поколювало піском. Але, загалом, йому було легко і весело.

ОСОБА ІНШОЇ СТАТІ

Останню лекцію Шая кінчав об одинадцятій. Сина аптекаря він готував з математики, мов і всіх інших предметів. Шая вийшов на ганок і випростав плечі. Було поночі. Сіялася мжичка, паровози гули глухо, небо було близьке, шинель смерділа собакою — була осінь.

Будинок стояв довгий, білий, слизький проти чорної, забяленої базарної площі — немов брила криги над каламутним плесом. На другому ганку бовваніла ще одна, невиразна і темна, постать.

Шая поставив комір, пирхнув і одчайдушно пирнув у сльоту і мряку.

— Піркес?! — почулося з другого ганку. — Піркес, це ви?

Шая став. З другого ганку до нього збігла дівоча постать. Це була Катря Крос.

— Здрастуйте! Ви додому? Так нам до алейки разом. Півдороги ви можете не мокнути. — Катря підняла зонтик, клацнула замком, і широкий чорний купол звився у них над головами.

— Дякую!

Вони пішли.

— Що ви тут робите?

— Те саме, що й ви. Через стіну від аптекаря живе кондитор. Його дочка ніяк не може опанувати мов, математики та й усіх інших предметів. Вона, мабуть, забагато їсть булочок і пиріжків...

Катря засміялась, і Шая щось промимрив від себе. Він ще не освоївся і не знав, як поводитися. З дівчатами, тобто з особами жіночої статі, він не був говіркий.

Якийсь час вони йшли мовчки. Дрібні й часті краплі рясно шаруділи по чорному й тугому куполу над ними.

— Скільки ви берете з аптекаря?

— П'ятнадцять...

— А ви з кондитора?

— Дванадцять.

Мовчанка запала знову — довга й безвихідна. Шая морщився, сопів і червонів. Він ховав підборіддя за комір шинелі, ховав ніс. Чорт же його знає, про що говорити з дівчатами! Особливо — коли вперше. З Катрею він балакав вперше. За три-чотири роки знайомства він тільки скидав кашкет при аустрічі.

— У начальника станції мені платять двадцять п'ять! Правда, в машиніста Пивоварова я маю лекцію за десять...

— Ви маєте аж три лекції?!

— А що? Одну треба на обід, другу на квартиру, а ще ж треба заплатити за право навчання!

— Я й забула! У вас же нема батьків...

Це сказано надто палко і з щирим співчуттям у голосі. Від цього знову стало нілково, і можливість теми для розмови тепер розвіялась остаточно.

Мовчки вони проминули квартал, або й два. Теми для розмов вже не варто було й шукати. Мовчання було таке довге, що заговорити тепер було б уже просто незручно... Алеж Катрі доконче треба було розбалакатися. Вона позирала на Шаю підбадьорливо й клично. Вона посміхалася до нього в темноті. Вона бралася підспівувати собі. Шая мучився і мовчав. Проминули третій квартал. Тоді Катря зітхнула й наважилася сама.

— У вас, — сказала Катря, — більша половина гімназистів старшокласників мають лекції, а от у нас ніхто майже не має. В нашому класі маю тільки я та ще Іся Вайншенкер...

Яка це мука! От поруч з тобою іде дівчина. Хороша, гарненька й приємна дівчина. Ти її цікавиш. Вона хоче з тобою розбалакатися. Вона зиркає на тебе. І зараз, у цю хвилину, вона щось собі думає. Мабуть думає: яке ж ти безпорадне вайло!.. Але — що ж ти можеш зробити, коли от уже вісім років тебе акуратно справляють у карцер за найменшу спробу побачитися й побалакати з особою іншої статі!..

— А що у вас зараз проходять з філософської пропедевтики? — нарешті, знайшовся Шая, і його зривив піт.

Хвала богів! Це був вже благословенний ріг алейки, де Катрі треба було звертати праворуч, а Шаї ліворуч. Шая мерщій виринув слід чорного купола зонтика. Велика крапля скотилася з мокрого чорного верха і влучила Шаї за комір на гарячу спітнілу спину. Але Катря схопила Шаю за руку.

— Слухайте, Піркес!..

— Ну, до побачення. Мені вже ліворуч...

— Слухайте, — наважилася Катря знову, — Піркес! Я так би хотіла вас про дещо розпитати. Вас вважають за найрозумнішого з усієї гімназії!..

Шая почервонів так, що це було помітно навіть у темряві

осінньої ночі. Він устроїв руки до кишені, потім вийняв їх і знову встромив. Це — навмисне? Жарти? Глум? В цю хвилину він вважав себе за цілковитого ідіота.

— У вас, може, це не так, — поспішно заговорила Катря. — Але у нас це просто неможливо. Це просто жах! Ходіте, я теж піду з вами через місто. Ви розумієте, про що ми між собою говоримо? Тільки про прапорщиків і георгіївських кавалерів. „Кавалерів“ — яке ідіотське слово! Немов не на війні, а в танцкласі. Алеж ми почали це хоч з четвертого класу, а зараз — так навіть пригостишки закохуються в малолітніх добровольців. А другокласниці вже бігають за землугосарами! Ви читали Достоевського?

— Мугу! — буркнув Шая.

— Ви розумієте, у нас ніхто нічого не читає. На уроках ми шепочемося про те, хто з яким офіцером знайома, або чия пасія блондин, а чия — брюнет! Між уроками ми говоримо про те ж саме, тільки вже голосно. Крім того, ми ще й пишемо одна одній листи про те ж саме! Це ж — жах! Ви читали Мопасана?

Вони ввійшли в алею і тут раптом сильний протяг жбурнув на них густою мжичкою і загорнув їм пальта тісно довкола ніг. Щоб не впасти, Катря повинна була взяти Шаю під руку. Вони майже сховалися під чорним куполом зонтика. Там, під куполом, було сухо, тепло і затишно. Правда, купол був невеличкий, і треба було йти тісно, зовсім, зовсім тісно. Алеяка стелилася перед ними довга й порожня. На ній не було ні душі. В таку погоду не виходив навіть Піль. Вони були зовсім самі. Тільки обабіч похмуро чорніли мокрі осінні паркани.

— Ви чули? — Катря шепотіла зовсім близько. — Минулого тижня у Вінниці роззброїли цілу роту інженерного батальйону і, кажуть, закували всіх у кайдани. Там усі, як один, були студенти-політехніки. Вони не схотіли їхати на фронт. Як це вам подобається? А в Петрограді робітники ходять по вулиці з криками „хліба і миру“. Це — може бути? Чи — брехня? Правда, дядя писав нам з Кронштадта — справді, там продуктів не вистачає. Що ж це буде? Війна, війна і війна! Хіба ж так можна жити? Треба якось інакше! Алеж — як? Ви читали Толстого?

Шая розсердився.

— Ненавиджу! Розжирілий вегетаріанець! Соборний піп! Катря аж ойкнула.

— Ой, що ви, Піркес! Його ж відлучено від церкви!

— І все одно він піп! „Непротивление злу“! Ідіотизм! Хіба ж це можливо, не противитися злу? Його!

— Але й ви теж не противитесь! Війна. Це ж зло. Але хіба ж це можливо, щоб проти неї... противитися?

Шая змовк і засопів. Катря на мить вистромила голову спід зонтика — щоб просвіжитися: було жарко. Але дощ а

вітром ударили їй просто в лице.— Брр! — Алейка була пустинна, нікого: тільки дощ, вітер і мокрі паркани обабіч.

— Ну, скажіть же, Піркес! У нас кажуть, що ви найрозумніший з усієї гімназії. Ви Толстого читали всього?

Шая підозріло поглянув на супутницю.

— Ви вважаєте себе за толстовку?

Катря сердито сіпнула плечима.

— Так жити не можна. Треба інакше. Але—як? Хто скаже—як?

— Ви толстовка?

— Ах, та йдьте ви собі! Ну, звичайно, ні! Толстовці могли бути до дев'ятсот чотирнадцятого року. Війна почалась—і всіх толстовців... ну... ну, вбито. Ви читали Ключевського? І Овсяннікова-Куліковського? А... Соловйова?

Дощ посипав дужче й рясніше. Він підсікав накоси і хльоскав по ногах. Зонтик треба було похилити проти вітру і скулитися під куполом ще тісніше—рука-в-руку, плече-в-плече. Шая вже кілька разів намагався заговорити, але Катря говорила збуджено і не давала йому повернути й слова. Вона аж тремтіла:

— Раніше, ще не так давно, я гадала, що я така маленька дурненька, а всі інші—такі дорослі і розумні. Тепер я бачу, що всі—і маленькі, і дурненькі, дарма що дорослі. Ніхто нічого не знає. Анічогісіньки! І всі чогось бояться. Живуть якісь прибиті. Чи ви читали...

— Є такі, що й не бояться! — Шаї насилу пощастило перепинити Катрю.

— Хто?

...
— Хто?

— ... Революціонери.

Порив вітру вщух, дощову хвилю урвало. Катря мовчала. Тільки тісніше притулилася до Шаїного плеча і перестала тремтіти. Шая хрипло відкашлявся.

— Я знаю...—нарешті сказала Катря.—Анархісти... Есери... Есдеки...

— Меншовики й більшовики...

— Ну, от бачите, так багато! Революціонери, а між собою незгодні... Хіба це годиться, щоб революціонери були між собою незгодні? Значить, хтось із них справжній революціонер, а решта просто так... політичні партії. От я розмовляла з Митею Извольським...

— Він дурило! — перехопив Шая.—Він просто ліберал. І вічний студент. А революціонери не такі.

— А які? Я хотіла б побачити бодай одного! Ви читали...

Але тут Шая перелинув знову і підхопив її останню фразу:

— Ви читали марксистів, Крос? Наприклад, журнал „Образование“? В жовтих таких обкладинках?

Катря замовкла. Вона почервоніла. І так сильно, що Шая мусів від неї відхилитися: вона зробилася гаряча і під куполом зонта стало парко і задушно.

До кінця алейки вони дійшли мовчки. Марксисти... Хто ж це такі — марксисты? Маркс... систи. Маркс... Журнал „Ниву“ видавав Маркс... І на цей рік Катрин батько передплатив „Ниву“, з додатками. Вже дома ціла бібліотека з цих додатків: Короленко, Мей, Толстой, Надсон, Данілевський. Марксисты?.. Ні, щось не так. Господи! Що ж це таке — марксисты!? Дощ зовсім вщух. Але паркани стояли чорні й мокрі. З дерев спадали важкі й буйні краплі. Катря спустила і згорнула зонтик. Тепер над ними був тільки сивий купол неба. Хмари пливли низько й сердито. Катря зітхнула. Розпитатися було соромно..

— Ви з Хрисанфом Сербиним в одному класі? — запитала вона.

— А що? — Шая думав про марксистів.

— Нічого... Так... Він мій сусід... — Катря відвернулася. Але це вона зробила даремне: ніч була темна, і побачити, що вона почервоніла, було неможливо. Але це відчувалося, дарма що в темноті...

Біля входу до тунелю Катря спинилася. Тут вона хотіла попрощатися.

— Я проведу вас! — сказав Шая.

Катря не відказала нічого, і тепер вже Шая сам першим взяв її під руку.

— Ах! — притулилася Катря. — Коли б швидше кінчалася війна!

Шая знову розсердився і навіть покинув Катрину руку.

— Ви думаєте, що тільки в війні справа? Га-га-га! Ви думаєте, що війна скінчиться і все буде вже гаразд? Так думає і наш історик, Аркадій Петрович, що буде рай на землі. Єрунда! Згадайте краще, як було до війни. Так буде й тоді, коли вона скінчиться... Все. Ми з вами бігатимемо по лекціях мене, як єврея, не приймуть до університету. Збігнев Казимирович придбає собі на війні дивіденди гніванську рафінацію, батько Зілова згине на Мурмані, Потапчук з матір'ю здохнуть з голоду на своїм півморзі, солдата Якова зашлють на Сибір...

— Хто це — солдат Яків?..

— Ат! Що „зміняться“ після війни? Тільки те, що половина людей буде каліками, а друга — сиротами і вдовами. Єрунда! Ненавиджу!

— А ви читали, Піркес, Берту Зутнер „Долой оружие“?

— Ат! — Шая розсердився зовсім. — Знаєте, Крос, я вам дам краще почитати дещо з марксистів!

Катря схопила Шаю руку.

— Дайте, Піркес! — Вони стояли вже перед фірткою Катринного подвір'я. За високим мокрим парканом світилося одне вікно.

Мати не спала: вона чекала на Катрусю.— Неодмінно дайте, Піркес. Я така вам вдячна! Ви знаєте, Піркес, так хочеться... Іди геть, Карачун! Теж мені — лизатися...

Вона не сказала, що хочеться, пустила Шаїну руку, штовкнула фіртку...

— А то...— вона майже схлипнула,— а то я не знаю навіть, що то таке „марксист“...

Шая залишився сам — в тісній вуличці, між двох довгих і нескінченних парканів з старих залізничних шпал. Паркани були мокрі, аж чорні. Між ними було тихо й задусливо. Праворуч від Крос мешкав Сербин. У нього світилося. Ліворуч була садиба Кульчицького. Вікна будинку були темні. Шая поглянув угору. Важкі хмари пливли низько. Вони мурдалися, кубилися, звивалися — чорні, сиві й сині. Дошмав знову вдарити от-от. В грудях скиміло — не то передчуття, не то сподівання, не то радість. Щось же мало бути! Життя ж було попереду. Шая роздмив груди і зухвало скинув кашкет. Велика, немов масна, крапля зірвалася з гілки і важко довбонула Шаю у маківку. Шая мерщій надів кашкет, астромив голову між плечі, поставив комір, сунув руки до кишень і тужко пішов геть.

ОДИНИЦІ ВОЄННОГО ЧАСУ

В гімназії тепер було безпросвітку нудно.

Після чотирьох годин вранішньої муштри ми приходили на лекції зморені, не встигши приготувати уроків, повні зовсім інших інтересів. Ну, що там у тому Овідії Назоні, в уявних сферичних фігурах з ще більш уявними тангенсами їхніх умовних кіл, чи в байках історії православної християнської церкви, коли щойно сьогодні ми опанували перебіжку цеп'ю, розібрали і зібрали японський станковий кулемет і протягом цілої години практикувалися в колотті уявних німецьких животів, тобто старих солдатських матраців, почеплених до учбової рами? Інколи ми змовлялися і до гімназії взагалі не приходили. І це нам минало без жодної кари. Ми з'являлися другого дня, що затрималися на муштрі, що потрапили за містом під дощ, що ходили на полігон для призової стрільби. І Мопс чи Вахмістр тільки стискали плечима. Що могли вони зробити проти умов і законів воєнного часу? Ми ледащили, нахабніли і солдафонилися.

Дисципліна в старших класах абсолютно занепала. Без обіду нас не залишали, бо не було коли відсиджувати безробітні години. Догани і попередження нас, звиклих до більш суворих і дошкульних методів впливу, не проймали й найменшою мірою. Навіть зменшення балів з поведінки мало кого хвилювало. Ну, п'ять, ну, чотири, ну, три — яка різниця? Ну, виженуть із гімназії. Та в кожного з нас за пле-

чима шість класів. Будь ласка, до школи прапорщиків — через три місяці повна змога геройської смерті за віру, цари і отечество. Ми вешталися по місту вночі, гуляли з гімназистками, курили в гімназії просто на коридорі, ховаючи цигарку тільки до рукава, коли наближався хтось із педагогів. Правда, від Мопса, Вахмістра і Піля ми тікали безоглядно. Проти них у нас вже назавжди був вихований панічний, психічний жах.

А проте Мопс добрав іншого способу дошкуляти нам. За допомогою Піля він розпочав широку, планову боротьбу з недозвільною, а інколи й нелегальною, літературою, що невідомо звідки, почала проточуватися до гімназії. Так був виявлений і знищений „Кобзар“ Шевченка, „Что делать“ Чернишевського, „Исповедь“ Толстого, „Ключи счастья“ Вербицької, „Огнем и мечем“ Міцкевича та ціла пака маленьких зелених брошурок Кащенко і ще якогось, не то Тогобочного, не то Сьогобочного — про різні приваби Запорізької Січі, української старовини та національної минувшини. Треба відзначити, що до виявлення всіх українських книжок Піля причетний не був. Побачивши у когось з гімназистів українське видання, він тільки одвертався і тихо казав: „сховайте“. Зате він розстарався у восьмому класі на перший том „Капитала“ Маркса і ще на якусь, зовсім нелегальну, закордонного видання, брошурку. Методи шукання забороненої літератури були найрізноманітніші. Перегляд усіх парт несподівано під час якоїсь лекції. Напад на учнівську квартиру і справжній тряс. Провокаційні пропозиції через букіністів, що купували піддержані підручники та крадені книжки. Мопс навіть ішов на те, що спиняв стрічних на вулиці і вимагав показати йому книжку, яку гімназист ніс за поясом чи в руці. Власники виявлених книжок каралося, певна річ, зменшенням балу за поведінку, але, поскільки нас це вже не проймало, Мопс вигадав щось гірше. При вступі до військової школи він, як додаток до довідки про благонадійність, вислав і особистий кондуїт. Були випадки, що за такий додаток із школи посилали рядовим на фронт. Якщо книжку виявлялося без власника — покинуту на столі учнівської квартири, в порожній парті, де ніхто не сидить, або що — мешканцям учнівської квартири, сусідам по парті, або й цілому класові пропонувалося „вказати винуватців“. Ясна річ, що то була тільки проформа. Гімназистська честь трималася мужньо. Вказати товариша — це було неможливо. І тому, навіть не чекаючи результатів своєї пропозиції, Мопс розписував по особистих кондуїтах „зухвалу відмову назвати ім'я власника забороненої книжки“.

Найкумедніше в усій цій справі було те, що Коля Макар, найзавятіший на цілу гімназію книжник, так ні разу й не попався Мопсові. Макар навчився носити заборонені книжки „на собі“ — за бортом тужурки догори ногами. Він так і

читав їх нишком на лекціях, не виймаючи зза боргу, тільки розстібнувши поли та штани і скосивши очі собі на живіт. Ми захоплювався тепер Платоном і Спенсером.

Лекції ми відбували механічно, віддаючися кожний своїм особистим справам. Ми читали, змагалися в шахи, під останніми партами безперестанку дули в очко. Педагоги або справді не помічали цього, або вдавали, що не помічали, на все махнувши рукою. На перемінках ми збиралися гуртками і розповідали новини та анекдоти. Найпершою темою був Гришка Распутін. Чутки й побрехеньки про нього Кульчицький та Воропаєв приносили щодня десятками. Чорт їх знає, де вони набиралися їх так багато! Мабуть, поміж прапорщиків. Сюжети цих фавль розгорталися неодмінно в лазнях, монастирських келіях, заміських кабаках або у великопанських будуарах — в антуражі тонкої дамської білизни, відер шампанського, Гришкиної бороди, бородавок та інших його якостей. Після цих розповідей — за аналогією, чи що — Кульчицький з Воропаєвим починали задаватися й власними подвигами. Вони спеціалізувалися на сестрах-жалібницях. В їхніх розповідях ця справа виглядала так: кожнісінька сестра, тільки глянувши на Воропаєва чи Кульчицького, неодмінно трагічно закохувалася в них. Сестри бігали за ними, не давали їм пройти, вимагали кидати гімназію і женитися з ними, падали перед ними навколюшки і ловили руки для поцілунку. Воропаєв і Кульчицький все це скептично відхиляли і вимагали тільки від кожної — виконати всі тридцять шість способів кохання... Туровський сердито хмурився. Сербин шарівся. Макар сидів, збліднувши, з широко розкритими й переляканими прозорими очима. Зілов йорзав по парті й посапував. Його першою жінчиною була синьоока й смішлива сусідка сестер Стецюр. Покищо вона була і останньою його жінчиною. Звичайно, він її не любив. Він же не сказав з нею й трьох слів. А коли й сказав, то невідомо, чи ж вона його зрозуміла. І все ж таки він був їй дуже, дуже вдячний. Знати жінчину — це так радісно і прекрасно! Як же, мабуть, прекрасно любити! А потім — це ж були сестри-жалібниці. Білі жінки з червоними хрестиками на грудях і на лобі. Віддані, героїчні білі жінки. Не треба ж ганьбити їхнього прекрасного образу!

Після жінчин розмови переходили на очко. Кашизові не щастило абсолютно. Він не вмів утриматися від чарки коньяку. Він п'янів і програвався вщент. Він вже позганяв усі свої речі, зимову шинель, чоботи, навіть футбольні буци. Але отрута азарту була непереможна. Він починав канючити, і Кульчицький чи Воропаєв знову кидали йому десятку від щасливого банку. Кульчицький і Воропаєв дуже барвисто уміли розповідати про Кашинові невдачі. Як Володька поставив, як був у нього перебір, як поклав останню, подаровану

Бронькою, десятку, як попросив другу карту, а Гора-Гораєвський попросив його показати „ответ“. „Ответа“ не було, і Гора-Гораєвський, взявши Кашина двома пальцями за комір, вивів його з кімнати і за дверима позичив йому коліном під зад...

Кашин бігав очима, червонів і намагався перевернути все це на жарт. І Воропаєв з Кульчицьким жартують, бо нічого такого зовсім не було. І Гора-Гораєвський тільки жартував, щоб усіх насмішити. І сам Кашин на те дав свою згоду, а Гору наперед умовившись, щоб пожартувати...

— А от учора,—нарешті, щастило йому звести розмову на інше,—сміха було! Іду я по вулиці з Гору-Гораєвським коли це двоє жандармів Митьку Извольського тягнуть. Побачив він мене і кричить: „Прощайте! Коли нічого не почуєте про мене, значить, сатрапи закатували мене!“ П'яний, чи що? Гора підійшов до Митьки, глянув на нього та як вріже йому мордюку... Сміха! Митька мало не впав...

— Извольського,—компетентно відгукнувся Воропаєв,—вишлють на Сибір. Мені Гора говорив. Такий, розумієте, сукин син! Він зацікавився агітацією в маршевих батальйонах. Позавчора, розумієте, таке на рампі було! Десятьох маршистів жандармам прийшлося застрелити...

— Та що ти кажеш?! Розкажи!.. Що ж там було?!

Всі зацікавлено потіснилися до Воропаєва. Тільки Зілов та ще Потапчук zostалися на місці. Зілов глянув на Потапчука, Потапчук на Зілова, і вони зразу ж розвели очі в різні сторони. Зілов з Потапчуком могли б дуже докладно розповісти про ці події. Але вони мали, мабуть, причини мовчати. Розповідати почав Воропаєв. Він переповідав із слів комендантського ад'ютанта, уланського підпоручика Гори-Гораєвського...

Втім, розповідь була перервана при самому початку. Прозвучав другий дзвінок, перемінка скінчилась, двері відчинились і на порозі з'явився Ян Казімірович. Ми зірвалися з місць:

— Гав-гав! Куві-куві! Мяу! Хрю! Муу! І-о-го-го!

Чудовий звірячий концерт був виконаний як по нотах. Ян Казімірович зійшов на кафедру, приємно посміхнувся, потер лисинку, почухав праву бровку і на секунду замислився. Потім він хитро зиркнув на клас і раптом розтулив свій маленький, зіганий зморщечками, ротик:

— Ме-е-е...—вилетів звідтіля овечий крик.

Ян Казімірович був наш новий викладач німецької мови й літератури. Ельфріду Карлівну дарма, що була вона руська піддана, з гімназії звільнено. Вона була справжня німкеня, з Прибалтійського краю, і цього було досить. Ян Казімірович був поляк, біженець з російської, захопленої німецьким військом, частини Царства Польського. Десь в Піотрокові Ян

Казімірович мав салон куаферії. Як це трапилось, що він впливав пост педагога, цього ніхто не знав і розгадати не міг. Можливо, він мав протекцію. Можливо, він був шпиг. Можливо, це був просто черговий глум руської цивілізації з німецької.

Для нас лекції Яна Казіміровича були найкращою розвагою. Яну Казіміровичу було сімдесят років і він страждав стариківським слабоум'ям. Він не умів розрізнити, що добре, що погане, що робиться щиро, що навмисне. На його лекціях ми веселилися, як могли. Ми танцювали ойру, грали в очко, даючи карту й Яну Казіміровичу, виходили з класу без дозволу, роздягалися голі, влаштовували чемпіонат французької боротьби. Коли боролися такі силачі, як, скажімо, Зілов проти Кашина, всі кидали свої справи й сходилися серед класу кружка. Ян Казімірович залишався один, самотній, на кафедрі. Ніхто не обзивався до нього, ніхто не виходив відповідати, ніхто не відгукувався на його виклики. Понудьгувавши якийсь час, попозичавши й попочухавши собі праву бровку, Ян Казімірович спускався з кафедри і собі втіснявся в коло спостерігачів боротьби. Хутко він захоплювався не гірше від інших. Він був надто експансивний, меткий і шпаркий. Всі штовхалися, штовхався й він, всі сперечалися, сперечався й він, всі кричали, кричав і він. Він метушився довкола борців, як найзапекліший „болельщик“:

— Неправильно! Ножку! Ножку! — кип'ятився він, помітивши, що один з борців вдався до забороненого прийому. — Локши йому! Неправильно! Заберіть ногу, а то я поставлю вам одиницю.

І справді, розгніваний він біг до кафедри, хапав журнал і вліплював нечесному борцеві одиницю за знання німецької мови і літератури. Ці одиниці звалися у нас „одиницями воєнного часу“.

ЕНДЕ ДЕР ЛЕРЕРІН ДЕР ДОЙТШЕ ШПРАХЕ

Звільнення Ельфріди Карлівни відбулося для нас майже непомітно. Бо й сама Ельфріда Карлівна вже давно стала в гімназії фігурою дрібнесенькою та бліднесенькою. Престиж і авторитет колись одного з найкращих педагогів був безповоротно загублений ще того пам'ятного дня на початку війни. З почину солдафона-інспектора і багатьох інших учителів почали демонструвати перед беззбройною, до того ж і взагалі тихою, німкенею та викладачкою німецької мови свою широко-руську „любовь к отечеству и народную гордость“. Вони намагалися чимбудь дошкулити, принизити сердешну дівчину, щиро вірячи, що цим вони завдають німецькому народові та його варварській культурі непоправної поразки. Адже кожний з них вважав себе самого за світове явище,

куди значніше й важливіше за всі півтисячі літ швабської цивілізації. Чи ж треба говорити, що за прикладом старших і педагогів ми також не віталися до Ельфріди Карлівни, гострили при ній свою дотепність на германофобських приказках про „німця, перця, ковбасу“, пускали їй живих мишей та тараканів під одержу, підкидали порнографічні листівки чи інтимні гігієнічні препарати, а, доставши за абсолютне й нахабне незнання уроку одиницю чи двійку, лаяли бідну дівчину найбрутальнішими мерзенними словами.

І от, колись, при самому початку навчального року, коли ми чекали німецької лекції й колективно вигадували, що б таке найсоромітніше й найгідкіше вступити дщери тевтонській за те, що вчора руське військо було розбите німцями на Раві-Руській,—двері відчинились і до класу ввійшов миршавенький, сивенький, абсолютно нам невідомий дідуган.

— Що вам завгодно?—здивувалися ми.

— Це і є ді зібенте клясе, проше панув,—відразу трьома мовами в одному реченні запитав нас дідуган, замість відповіді.

— А ви хто такий будете?—підозріло поцікавилися ми.

— А я й буду ваш новий навчитель дер дойтше шпрахе.

Чомусь від цієї розмови нам зробилося смішно. Ми дружньо всім класом засміялися. Новий навчитель дер дойтше шпрахе якийсь час дивився на нас уважно, злегка мружачися лівим оком. Потім він раптом розтулив рота і засміявся й собі дрібнесеньким, більше схожим на овече мекання, сміхом. Ми покотилися в буйному реготі. Ми зразу зрозуміли, що жити з новим навчателем буде ще легше і куди веселіше, ніж з затурканою Ельфрідою Карлівною.

Коли, нарешті, в класі встановився сякий-такий спокій, раптом з свого місця звівся Макар. Він був чимсь схвилюваний, бо був блідніший проти звичаю і очі йому ширилися, прозорі й безбарвні.

— Послухайте,—сказав Макар, не знаючи ще, як на ім'я та по-батькові нового навчателю.—Послухайте, а де ж ділася Ельфріда Карлівна?

— Мене звуть Ян Казімірович,—надмився дідуган.—А про Ельфріду Карлівну я ніц не вем. Абер вона ест німкеня.

Макар сів. Він зблід ще дужче. Очі йому ширилися, погляд став розсіяний і далекий. Макар був дуже схвилюваний.

Після уроків Макар вийшов останнім і пішов окремо. Він навіть перечекав у роздягалці, поки повбиралися й повиходили всі. Вийшовши на вулицю, він звернув праворуч і пішов униз широкою Гімназичною вулицею. Додому Макарові було ліворуч.

Пройшовши Гімназичну вулицю, Макар вийшов на Тунельну і дійшов майже до самого її кінця, перед залізничним наси-

ном. Тут, праворуч від проїзного тунелю відходила вздовж залізничної колії довга і рівна Кишинівська. Макар спинився на розі. Впрост через вулицю за високим штахетом і рясними кущами жасміну, бузку і маслини стояв приземкуватий одноповерховий домок. Стара липа простягала над ним свої м'які гілля.

В цім домі „унтер ден лінден“ праворуч від парадного входу, в кімнаті на два вікна мешкала наша колишня учителька німецької мови і літератури, Ельфріда Карлівна Іслендер. Оцю фіртку ми перев'язували шворкою, коли знали, що Ельфріда Карлівна мала пізно вертати з педагогічної наради. Оці вікна, три роки тому, ми побили суворому педагогові за те, що за важкий диктант вона виставила цілому класові одиницю. Ох, чого тільки не наробили ми отут, на розі Тунельної та Кишинівської, в цім домику „унтер ден лінден“!..

Макар зітхнув і ще раз зиркнув ліворуч і праворуч. Ні там ні там не було нікого. Тоді він підібрав поли шинелі і швидко перемахнув через залиту осінньою грязюкою вулицю. Не спиняючись, він шмигнув у фіртку, пробіг по густо засипаній жужелицею стежці і вибіг на ганок. Держачок на дротику від мідного дзвоника був якраз вривень з Макаровими очима. Макар вхопив його й сіпнув, може занадто рвучко. Дзвоник задзвонив якось враз і надто вже перелякано. Так дзвонять на пожежу, на сполох, на гвалт.

Серце Макарове також колотилося на сполох, на гвалт, немов на пожежу. Він надто шпарко біг. Він притис ліву половину грудей рукою — серце не вгавало. Він притис дужче — серце колотиться, як і раніш. Тоді Макар випростувався рівно, звівся навшпиньки і повільно, не поспішаючи, набрав глибоко в груди повітря. Так само, не поспішаючи, лиш ледь-ледь хутчій, він випустив його зразу і набрав знову. Серце негайно ж втихомирилося. Старий, перевірений, прекрасний футболістський прийом. Можна бігати невпинно півгавтайма, потім зробити п'ять-шість таких вдихів — і знову бігати півгавтайма. Макар же був лівий край. Кому ж і уміти бігати та керувати своїм серцем, як не йому?

Враз за дверима, в глибині передпокою щось стукнуло, щось рипнуло і почулися негучні кроки. Серце Макарове знову підплигнуло й заколотилося ще дужче. Що це він робить! Сором! Тікати! Геть звідси, поки ніхто не побачив! Поки не розчинилися двері!..

Хвалити бога, то була тільки служниця. Макар ввійшов у передпокій. Двері до Ельфріди Карлівни були праворуч. Служниця нещільно причинила їх, і Макарові було чути, як знайомий, трохи дерев'януватий голос Ельфріди Карлівни здивовано перепитав, як служниця знову щось сказала, а Ельфріда Карлівна перепитала вдруге і ще більш здивовано.

Слів не можна було розібрати, але так виразно бреніли тембри і інтонації.

Втім, вони заговорилися щось надто довго. Притихле серце знову почало то завмирати, то знову нервово колотитися. Щоб заспокоїтися і врівноважити кровоги́н, Макар знову тихо звівся навшпиньки й глибоко вдихнув повітря. Проте, за один раз не помогло. Макар звівся другий раз. Потім викинув руки в боки й присів. Так ще краще. Повний кровообіг. Хвиля крові від серця одливає вниз, у таз. Прекрасний спосіб заспокоїтися. Особливо, коли зробити так разів п'ять-шість вряд.

І от, саме як присів Макар втретє, розкинувши руки і відкинувши голову назад, двері з кімнати Ельфріди Карлівни розчинилися широко і на порозі з'явилася вона сама.

Макарові здалося, що він губить притомність. Кров справді відлила від серця, але відлинула, мабуть, геть уся, і Макар відчув, як це прокляте серце зовсім спинилося. Він забув навіть звестися. Так і зостався сидіти накарачки, пустивши поли шинелі по підлозі й розкинувши руки на боки.

— Що з вами... Макаре? — скрикнула Ельфріда Карлівна перелякана. — Зінд зі кранке?

Аж тепер кров буйною хвилею вдарила назад, навіть і не в серце, а просто в голову, і Макар здолав звестися — червоний і готовий вмерти від сорому...

— Взагалі... мені треба було побачити вас, Ельфрідо Карлівно... — насилу видавив він із себе.

— Абер варум зітцен зі ауф дер діле?

— Я дуже втомився і взагалі... присів трохи спочити! — несподівано для себе самого збрехав Макар, відчуваючи, як ґрунт тікає слід його ніг.

Ельфріда Карлівна недовірливо похитала головою й запропонувала Макарові зайти до її кімнати. Макар помітив, що очі її були червоні. Безперечно, вона плакала...

Ельфріда Карлівна пропустила вперед Макара, вказала йому на стілець коло столу, а сама пройшла й сіла поруч на канапу. Кімната була мікроскопічна. В ній містилися тільки стіл, два стільці, велика фотеля, шафа і канапа. Очевидно, на канапі Ельфріда Карлівна і спала. Канапа була просто проти вікна з кватиркою. Дохлі щури, жаби, вужі, живі кажани, яких ми підкидали Ельфріді Карлівні, мали падати крізь кватирку неодмінно просто сюди, на канапу. Можливо, вони залазили просто під ковдру! Брр...

Щоб відтягти увагу, Макар кинув оком по стінах. Вони були майже голі. Тільки над столом висів портрет якогось дідуся, можливо батька, та над канапою — звичайна дитяча вибійчана картинка — кицька з рожевим бантиком. Кицька з рожевим бантиком! Не може бути! Невже Ельфріда Карлівна купила собі дитячу кицьку з рожевим бантиком? А одиниці

та двійки, які вона ставить! Хіба це сполучне між собою? Кицька і одиниці! Ні, напевне вона одібрала її в когось під час лекції...

— Ви маєте мені щось сказати, Макаре?

Макар здригнув. Ну да, в н має... мав, тобто, ну да, взагалі. В усякому разі, треба щось говорити. Він відкашлявся і зразу ж попирхнувся:

— Ельфріда Карлівна,— сказав він, але так тихо й несливово, що треба було починати знову.— Ельфріда Карлівна! — Цього разу вийшло занадто гучно для такої маленької кімнатки. Макар знову почервонів...

— Я слухаю вас.

Тоді Макар заплющився, набрав повні груди повітря і кинувся з високого берега в глибоку річку:

— Ельфріда Карлівна! Я тільки сьогодні дізнався, тобто тільки сьогодні нам сказали, що, ну, словом, що ви вже не будете в нас викладати і взагалі. Я хочу попросити вас, Ельфріда Карлівна, щоб ви не сердилися на мене і взагалі, щоб ви простили мені і не подумали, що я, взагалі, ставився до вас, як взагалі, і взагалі...

Цих „взагалі“ було вже щось надміру, і Макар раптом заблудився в них. Але розплющитися він не міг.

— Ну? Що ви кажете? Я не розумію вас...

Голос Ельфріди Карлівни брнів немовби ласкаво і привітно. Макар набрав нову порцію повітря і вдарив:

— Особливо я прошу вас, Ельфріда Карлівна, пригадуєте, два роки тому, навіть більше, коли я складав вам передержку... Я її, взагалі, не склав, скориставши з приходу Вахмістра, чи той взагалі, я хотів сказати, інспектора. А, прийшовши на місце, я, пам'ятаєте, заспівав уголос, і всі також потягли за мною. Це було надзвичайне хуліганство, мерзенна непошана до вас, і це я дозволив собі, повірте мені, зовсім не тому, що ви були німкеня, що оголосили війну з німцями, а я був, а я був, а я був... дурень і сукин син, взагалі...

Це було все. Далі говорити вже, власне, не було чого. Макар спинився і, нарешті, завмираючи, розплющився. Який сором! Як він міг на таке наважитися?

Ельфріда Карлівна вже не сиділа. Вона стояла просто перед Макаром. З очей її, справді, бігли сльози. Ельфріда Карлівна плакала. Боже мій, яка ж вона була маленька, худенька і слабенька! Та ж навіть Макар — ну, який вже з нього взагалі мужчина і рицар! — і те міг би оборонити і захистити її. Від усіх. І від гімназистів, і від колег-педагогів, і, взагалі, від усіх. Хоча ні, від ротмістра Ользе Макар Ельфріди Карлівни не захистив би...

Ельфріда Карлівна зробила крок і поклала Макарові на плече руку. Чорт! Взагалі, між педагогами й гімназистами такого не практикується, щоб класти руку на плече. Але

саме тої секунди, коли Ельфріда Карлівна розтулила уста і хотіла щось сказати,—раптом двері до сусідньої кімнати рипнули. Ельфріда Карлівна відсмикнула руку. Макар відсахнувся, і вони обое озирнулися.

Позаду них, на порозі — в строкатому халаті, нічному ковпаку, з довгою люлькою в зубах і спираючись на ковіньку стояв жовтий прокурений дідуган. Він був точною копією портрета в рамі напроти. Тільки на портреті дідуган був лагідний, з доброзичливими очима й м'яким рум'янцем на щоках. В натурі ж, у цю хвилину, він був аж синій, очі метали іскри, і все обличчя було перекривлене:

— Швайн! Русіше швайн!—заверещав старий, висмикнувши люльку з рота.—Руський свиня!

— Тату! — Ельфріда Карлівна кинулась до дідугана.

Але злий дідуган замахнувся на неї люлькою:

— Не підходь! Ти торкнулася руської свині! Прокляття батьків паде на твою голову! — Ельфріда Карлівна затулила лице руками.—Геть! — зашипів дідуган, показуючи Макарові на двері.

Макар ще не встиг опам'ятатися. Він стояв, розкривши рота. Він отетерів. Дідуган тим часом був уже біля нього і пританцьовував довкола, розмахуючи люлькою і нічним ковпаком:

— Ми переможемо!.. Військо кайзера прийде сюди!.. Тут буде велика Німеччина!.. У славу великого німецького народу!.. Я — королівський офіцер...

Ельфріда Карлівна тягла Макара за рукав до передпокою. Вона захилялася:

— Ради бога... я вас благаю. Він вже давно такий. Йому вісімдесят років... Але благаю... не розповідайте нікому... Ви розумієте... Я вас благаю...

Дідуган, проте, теж не відставав. Він наступав ззаду на п'яти, забігав спереду й пританцьовував на лівій нозі:

— Кожний німець — солдат великої Німеччини!.. Ми переможемо вас!.. Росію ми знищимо, хоч би яка вона була!..

Макар вже був на ганку, і Ельфріда Карлівна відштовхувала старого ідіота, намагаючись причинити двері.

— А коли руські варвари повбивають усіх наших дітей там, на фронті... німецькі жінки породять інших... і вони таки прийдуть, щоб нищити вас...

Макар плигнув з ганку на стежку.

— Шмуцігес швайн! — Дідуган жбурнув ковпак, але той впав зразу ж на порозі. Тоді він розмахнувся й пошпурив наздогін Макарові люлькою. Люлька боляче вдарила між плечі.